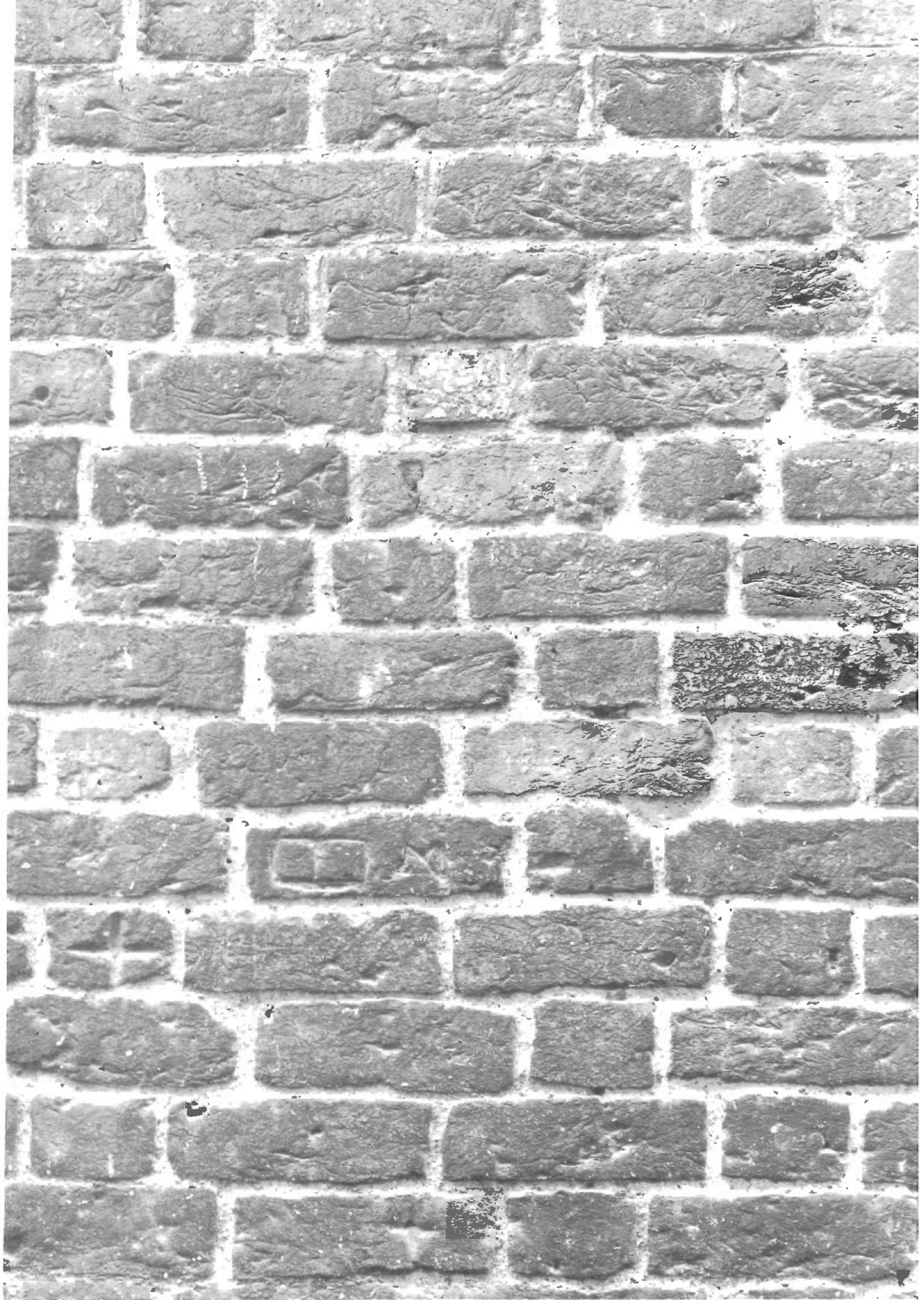
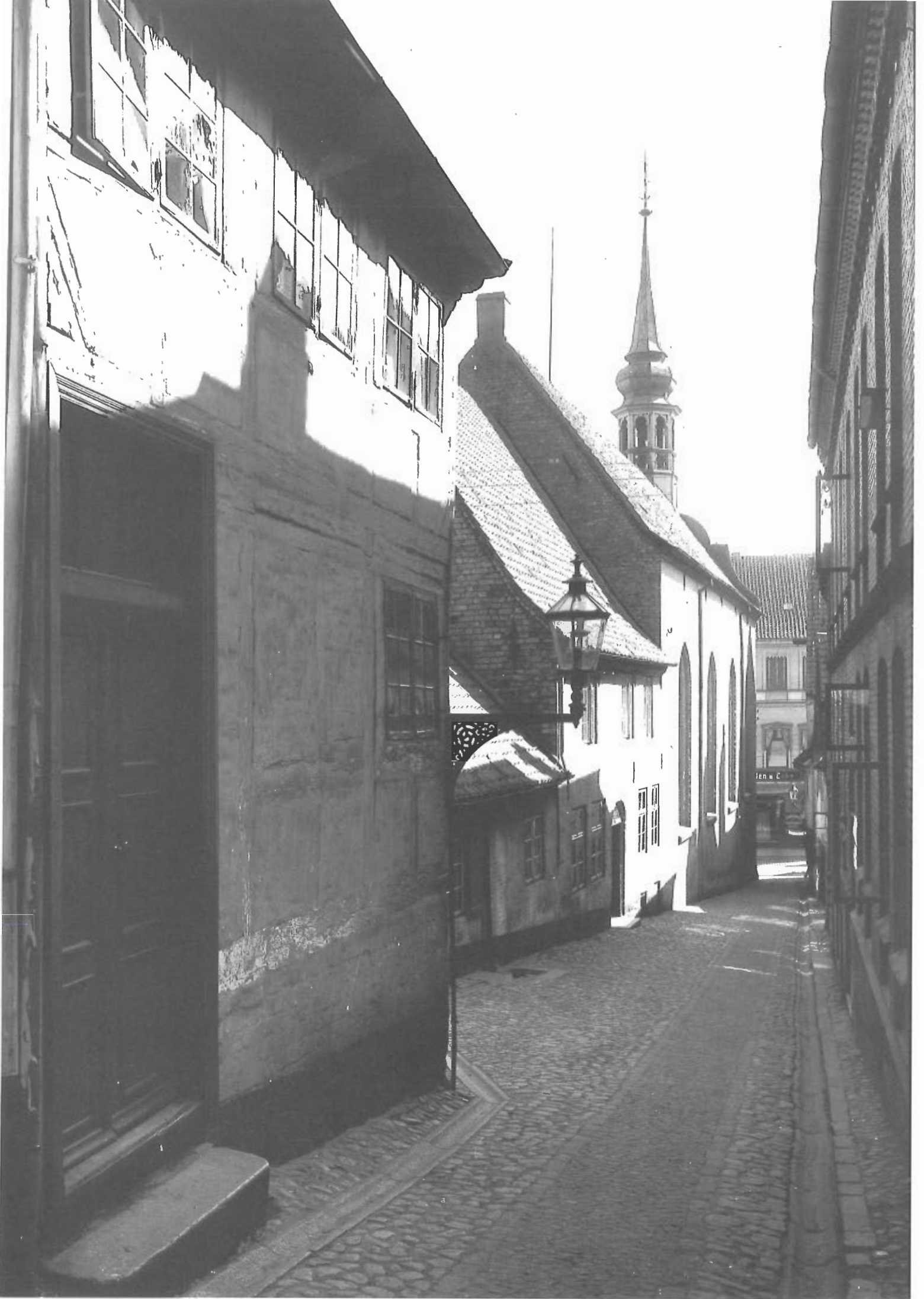

Jane Bossen · Helge Kremplin

Helligåndskirken i Flensborg

Helligåndskirken i Flensborg 1386-1986

Tekst: Jane Bossen

Fotos: Helge Krempin

Udgivet af
Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig

Rosenkilde og Bagger
1986

Helligåndskirken i Flensborg
1386-1986

Tekst: Jane Bossen

Fotos: Helge Krempin

Lay-out: Helge Krempin

Bogen er sat med Aldus og trykt hos Laursen·Tønder

Bogbinderarbejde: J.P. Møllers bogbinderi, Haderslev

© Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, Flensborg
Rosenkilde og Bagger 1986
ISBN 87-423-0496-2

Studieafdelingen
ved
Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig

Rosenkilde og Bagger

ISBN 87-423-0496-2

Omslag: Helligåndsgangen set fra vest. Ca. 1900. Foto på Flensborg Museum.

Indholdsfortegnelse

Forord	7
Indledning	8
Historie ..	13
Bygningens ydre	19
Den gotiske sydside	19
Østgavlen med tårn, ur og klokker	22
Kirkens indre	38
Kalkmalerier	40
Inventar	47
Prædikestol	47
Altertavlen	54
Alterduge	60
Frederik IIs bibel	62
Alterkalkene	64
Oblatæske	68
Sølvalterstager	70
Messingalterstager	72
Orgelpulpitur og orgel	74
Lampetter og lysekrone	78
Døbefonten	82
Gravsten i kirken	84
Skibsmodellerne	88
Tysk resumé (Zusammenfassung)	92
Litteraturfortegnelse	104
Henvisninger	105
Billedfortegnelse	106

Forord

»Den danske kirke«, sådan har folk i Flensborg gennem århundreder kaldt Helligåndskirken, fordi den – lige siden dansk prædiken i 1668 forstummede i byens to hovedkirker – var den eneste kirke i byen, hvor gudstjenestens sprog var dansk. At der efter 1945 kom flere til, har vel langsomt rokket ved denne betegnelse, i hvert fald blandt byens danske; men den hævd, gammel sprogbrug ofte trodser ny virkelighed med, lader stadig Helligåndskirken have denne særstilling i de manges bevidsthed.

Som alle gamle kirker har Helligåndskirken sin særlige historie at fortælle. Den findes i brochurens kortfattede form eller spredt i bøger med andre emner; kun to bøger giver en mere omfattende eller samlet fremstilling, og begge på tysk (F. Graef: Geschichte der Heiligen Geistkirche und der dänischen Gemeinde in Flensburg fra 1926 og Die Kunstdenkmäler der Stadt Flensburg fra 1966). Hvad er da mere naturligt for kirkens menighed end at lade to runde åremål være anledning til at fortælle historien på dansk. Først om bygningen, der i 1986 har stået i 600 år, og siden om menigheden, der i 1988 kan fejre 400-året for ansættelsen af den første dansksprogede præst.

For denne bogs tilblivelse skylder menigheden stor tak til Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, som påtog sig at udgive den og bære med på det økonomiske ansvar. Men først og fremmest vil vi takke de to, som har skabt bogen, Jane Bossen, som efter et ofte detektivisk forarbejde med trykte og utrykte kilder har samlet detaljerne til et spændende hele, og Helge Krempin, som med layout, fotos og andet billedmateriale har bidraget til bogens kunstneriske og dokumentariske værdi.

Flensborg i maj 1986

C. B. Karstoft

Indledning

Når Flensborgs danske menighed i år ikke blot kan fejre 600-året for sin hovedkirkes opførelse, men tilmed kan sætte datoen den 12. marts på, skyldes det den omstændighed, at kirkens bygherre ikke kun byggede til Guds ære, men også drog menneskelig omsorg for sit eget eftermæle ved til minde om grundlæggelsen at lade sætte en sten med indskriften: »ANNO DOMINI 1386, DES ERSTEN MANDAGS IN DER FASTEN, BEGUNTE SUNKE KULLE DIES KARK TO BUWENDE«^{1),2)}

Hvor meget vi end mener at skyldes Sønke Kulle eller Kyhl en udførlig biografi, er vi ude af stand til at skrive den. Man ved, at han var medlem af det gamle og dengang betydningsfulde St. Knudsgilde,³⁾ samt at han var medlem af Den hellige Trefoldigheds Kalande,⁴⁾ på hvis dødsliste han er opført, men disse oplysninger tillader os kun at skønne, at han har været en rig og betydningsfuld person i byen – hans menneskelige træk er gået i glemmebogen. Hans sten er forlængst forsvundet; man ved end ikke, hvor den har siddet, men dens ordlyd er bevaret og med den hans navn.

Hvis man kunne forestille sig, at Sønke Kulle kom tilstede i kirken her i anledning af 600-års dagen, ville man nok møde ham som en mand i stor forundring. Om han ville sige: »Ak, hvor forandret! hvor fattigt, hvor koldt og hvor nøgent« eller »Der er taget vel vare på min gave. Nu som for 600 år siden er denne kirke en smuk og værdig ramme om det væsentlige, om Guds ord«, lader sig ikke afgøre; men mange spørgsmål ville han givetvis stille, ligesom han ville kunne besvare mange af de spørgsmål, som vor tids besøgende stiller om bygningens ældste udseende og udstyr.

Ingen af vore middelalderkirker er gået uændret gennem århundrederne. Skiftende tiders behov og skikke, skiftende tiders forestillinger om skønhed udtrykt gennem varierende stilretninger har sammen med op- og nedgange i økonomisk evne og vilje sat spor på dem alle – også på Helligåndskirken.

Ingen, der for en stund forlader Storegades mylder for at søge ro og eftertanke i Helligåndskirken, undgår at blive betaget af det over-skuelige og enkelt udstyrede rums atmosfære og arkitektoniske skønhed, og denne oplevelse er i sig selv et besøg værd. Nogle besøgende vil imidlertid gerne vide mere om det hus, de står i; til oplysning for dem er der i kirken ophængt tre tætskrevne tavler.

1. Helligåndskirken set fra øst.

I nordskibet oplyses der om navnene på de danske præster fra 1588 til nu:

Simon Christiani Widensis 1588-1600	Carl Emil Christensen 1850-1851
Christian Franzen 1601-1627	Gomme Fred. August Graae 1851-1864
Henricus Pauli 1630-1634	Georg Karstens 1864-65
Martin Petri 1634-1660	Chr. Jørgensen 1865-1868
Georg Stuhr 1660-1715	H. H. Brauneiser 1868-1869
Arend Fischer 1704-1714	H. J. Carstens 1869-1900
Andreas Berendsen 1715-1723	Carsten Petersen 1900-1903
Chr. Detlev Claudius 1723-1729	Christian Nielsen 1903-1909
Valentin Valentiner 1729	Johannes Tonnesen 1909
Jacob J. Juhl 1729-1756	Thomas Mathiesen 1909-1923
Matthias Fries 1757-1758	C. W. Noack 1927(1921)-1937
Balthasar Holst 1759-1782	Jordt-Jørgensen 1933-1945
Simon Bladt 1783-1795	H. F. Petersen 1927-1950
Lorenz Nissen 1796-1801	A. Westergaard- Jacobsen 1950-1961
Thomas Hoyer Jensen 1801-1820	Hans Kvist 1961-1969
Hans Paulsen 1822-1840	Ingemann Christensen 1970-1979
Jacob Hansen Holdt 1841-1850	C. B. Karstoft 1979-

Kateketer:

Johan Theodor Soph. Krohn 1852-1854
Henrik Georg Clausen Gad 1855-1862
Frederik Vilhelm Munck 1862-1864

2. Præstetavle med navnene på kirkenis danske præster siden 1588.

Tavlens overskrift og præsteliste er gengivet efter tilføjelser i kirkens eksemplar af Frederik IIs bibel, der senere skal omtales nærmere.

Ved trappen til orgelpulpituret orienterer en tysksproget tavle foruden om opførelsesåret om en række ældre restaureringer. Dens indskrift lyder:

»Anno Domini 1386 des ersten Mandags in der
Fasten begünte Sünke Külle Dies Karke to buwende.
Da man zahlt nach Christi Geburt für wahr Tausend
Sechs Hundert im Zweiten Jahr Ward Diese Kirche
Renovirt. Wozu dann auch Haben Verehrt Die
Bürgerschaft und Ein Ehrbarer Raht.

Gott zu Ehren Der Kirchen zum Zierath, Das
Gottes Wort und Sacrament Bey uns rein Bleiben
bis ans End. Und bey unsern Nachkommen allzu
Sammen. Das geb Gott umb Christi Willen Amen.

Wieder Renovirt Anno 1719.

Anno 1761 Ward der Thurm und das Dach
Gantz Neu aufgeföhret und eine Haupt Reparation
An dieser Kirche Vorgenommen Wozu eine
Ansehnliche Summa durch die Gantze Stadt Von
Hospital Vorstehern und ... Colligiret würde
Gott gedencke Dieser milden Beysteuern im besten.

Wieder ganz Renovirt 1846-47.«

Dele af vort eget århundredes omsorg for bygningen fremgår af tavlen i hovedskibets vestende. På den står:

»I Aarene 1926-1927 istandsattes denne Kirke af Den danske Menighed i Flensborg som Kirkens Lejer. Til Istandsættelsen blev der ydet Bidrag af Kirkeejeren, Vor Frue Sogneforbund og Provinsen Slesvig-Holsten, samt af danske Mænd og Kvinder baade syd og nord for Grænsen, deriblandt af Alsingeren Johan Hansen alene 50.000 Mark.

Under vejledende Tilsyn af Provinsialkonservator Dr. Sauer mann af Kiel og under Ledelse af Arkitekt Andreas Dall af Flensborg blev Kirkens Indre fornyet og istandsat under Fremkaldelse og Bevarelse af alt forefundet historisk og arkæologisk værdifuldt.

Kunstmaleren Professor Aug. Wilckens lod de gamle Kalkmalerier fremstaa paany og forestod Kirkens maleriske Udsmykning. Flensborgske Haandværkere udførte Arbejdet.

Kirken genaabnedes efter Istandsættelsen 11. Søndag efter Trinitatis 1927.«

Kun den, der i forvejen kender menighedens og kirkens historie meget grundigt, vil være i stand til at læse disse lakoniske meddelelser som en koncentreret afspejling af tidernes gang. Den uforberedte besøgende vil se sig stillet over for nogle årstal og nogle navne samt en antydning af noget usædvanligt. Det er ikke denne fremstillings hensigt at gå ind i detaljer om menighedens historie. Hvor interessant denne ellers måtte være, hører den et andet kapitel til. Her skal kun søges sammenfattet nogle bygningshistoriske kendsgerninger til oplysning for den uforberedte besøgende i kirken.

Anno Domini 1386 des ersten Mandags in der
 Fasten Begünzte Sürcke Külle Dies Markelobivvende
 Domani Zahl nach Christi Geburt für wahr Tausend
 sechs Hundert im Zweisen Jahr Ward Diese Kirche
 Renovirt. Wozu dan auch Haben Verehrt Die
 Bürgerschaft und Ein Erbhaher. Rahit
 Gott zu Ehren Der Kirchen zum Zie Rath. Das
 Gottes Wort und Sacrament Begünst rein Bleiben
 bis an is End. Und bey unsern Nach Kommen all zu
 Sammen. Das geb Gott umb Christi Willen Amen.

Wieder Renovirt Anno 1719.
 Anno 1761 Ward der Thurm und das Dach
 ganz Neu aufgeführt und eine Haupt Reparation
 An dieser Kirche Vorgenommen. Wozu eine
 Ansehnliche Summa durch die Gantze Stadt Von
 Hospitäl. Vorstehern und Bürgern Colligiret wurde
 Gottgedencke. Diese r milden Beyß feuer im besten.

Wieder ganz renovirt 18⁴⁶/₄₇.

3. Tavle med oplysninger om kirkens grundlæggelse og ældre restaureringer.

Historie

Allerede bygningens beskedne størrelse afslører, at den ikke kan have været opført som almindelig sognekirke i en middelalderby i vækst og fremgang. De nærliggende sammenligningseksempler er Vor Frue kirke og St. Nikolaj kirke, der henholdsvis er udvidet og grundlagt i samme periode, og som må ses som udtryk for, hvordan et bysamfund på 3500-4000 indbyggere, der i forvejen havde en St. Hanskirke, et St. Jørgenskapel og et St. Gertrudskapel, vurderede sit almene behov for gudshuse.

Den kirke, Sønke Kulle grundlagde, må betragtes som et institutionskapel, og den har erstattet et ældre kapel på stedet. Institutionen var byens Helligåndshus, i hvis kapel det i 1362 stiftede Kalande til Den Hellige Trefoldighed holdt sine sammenkomster og andagter.

Flensborgs Helligåndshus var kun et af de mange helligåndshuse, der i middelalderen opstod over hele Europa som en del af tidens sociale sikkerhedsnet. En anden del af dette var St. Jørgensgårdene, der som hovedopgave havde omsorgen for ofrene for en af tidens svøber, spedalskheden. St. Jørgensgårdene lå typisk udenfor de egentlige byområder - smittefaren var erkendt, og måske ønskede man heller ikke i det daglige at blive konfronteret med de vansirede syges elendighed. Med helligåndshusene forholdt det sig anderledes; også de tog sig af pleje af fattige og syge, men desuden skulle de for kortere ophold yde herberge for pilgrimme og andre fromme rejsende; det var derfor praktisk, at de lå centralt i byerne.

Helligåndshusene havde som fælles forbillede det store hospital i Jerusalem, der går helt tilbage til det 11. århundrede, og som Johanniterordenen efterhånden udviklede til et mønsterhospital. Johanniternes barmhjertighedsgerninger blev siden taget op af Helligåndsordenen og Antoniterordenen, der begge fandt deres opgaver i plejen af syge og omsorgen for fattige. I Nordtyskland fik disse ordener imidlertid ingen større udbredelse, og til Danmark nåede de først langt ind i 1400-tallet. Et stærkt og selvbevidst borgerskab ønskede her selv at have hånd i hanke med de nødvendige hospitaler og plejestiftelser, der da også viste sig at fungere udmærket med borgerlig ledelse.

Flensborgs Helligåndshus har næppe heller været et helligåndskloster. De spredte oplysninger, vi har, tyder på, at dets værger og forstandere

alle har været lægmænd. Sandsynligvis er de blevet udnævnt af byens råd og måske endog rekruteret fra dettes egne rækker.

Første gang vi møder Flensborgs Helligåndshus i de skriftlige kilder er i 1325, da hertug Valdemar den 24. juli udsteder et vidtgående beskyttelsesbrev for stiftelsen, som blandt andet giver den skattefrihed for en indtægt på op til 150 mark kobber – en betydelig sum på den tid. Desuden tillægges der forstanderne jurisdiktion over stiftelsens bønder og andre undergivne i sager på op til tre mark.⁵⁾ Disse privilegier udvides betydeligt allerede i 1330 af samme hertug Valdemar; der bliver bl.a. givet jurisdiktion i sager på helt op til 40 mark, frihed til at bygge på egen grund både i byen og på landet samt tillagt asylret.⁶⁾

I dokumentet fra 1325 omtales Helligåndshuset som værende »Nouiter constructam«, men dette skal næppe fortolkes som »nyoprettet«; snarere er der tale om, at der er foretaget nybyggeri. De anslåede indtægter tyder på, at stiftelsen allerede har været i god vækst på det tidspunkt. Efterhånden blev Helligåndshuset meget velhavende. Dels modtog det gaver i henhold til sit gode formål, og dels skænkede mange deres ejendomme til det for at få del i den sagkyndige pleje, der her kunne ydes. En fortegnelse fra 1451 opgiver stiftelsens ejendomme til 28 huse i Flensborg og 25 besiddelser rundt omkring på landet.⁷⁾

Den hellige Trefoldigheds Kalande, der som nævnt blev oprettet i 1362, var en slags gilde eller broderskab. Ifølge de første vedtægter var dets medlemsskare begrænset til 24 gejstlige; dog kunne der, hvis der ikke var gejstlige nok, optages indtil otte lægmænd.⁸⁾ Efterhånden blev medlemstallet udvidet, ligesom der blev givet adgang for optagelse af kvinder. Den første Kalands-søster, man støder på i kilderne, er ingen ringere end dronning Margrete I, der optræder på en liste over afdøde medlemmer som »Dña Margareta, regina Dacie«⁹⁾

Også Trefoldighedsgildet, der arbejdede nært sammen med Helligåndsstiftelsen, blev meget velhavende.

Da reformationen nåede Flensborg, måtte den uvægerligt få alvorlige konsekvenser for Trefoldighedskalandet, hvis medlemmer jo fortrinsvis var katolske gejstlige. Man valgte den fredelige løsning at lade Kalandet uddø af sig selv ved at lukke for optagelse af nye medlemmer.

Den borgerligt ledede Helligåndsstiftelse var mindre »belastet«, og en overgang så det ud, som om de ændrede forhold efter reformationen skulle bringe den store fordele. 1545 og 1551 resolverede kong Christian III, at der ved Helligåndshuset skulle oprettes et nyt gæste- og fattighus, og ved samme lejlighed tillagde han Helligåndshuset en række besiddelser, herunder også det nu overflødige Gråbrødrekloster.¹⁰⁾

Af en eller anden grund blev det nye fattighus aldrig bygget, og i 1563 foreslog byens magistrat kong Frederik II at lade Helligåndshus og -kirke overgå til klostret sammen med alle tilliggende.¹¹⁾ Klostret skulle så indrettes til hospital og stiftelse, medens Helligåndsstiftelsen skulle laves om til latinskole. Helligåndshusets tidligere funktioner og herligheder blev umiddelbart efter overtaget af klostret, men den påtænkte latinskole i Helligåndsstiftelsen blev ikke realiseret. Den tidligere franciskanermunk Lütke Naaman havde forinden skænket både grund og bygninger til en skole i nærheden af klostret.¹²⁾

Helligåndskirken undgik altså at blive bygget om til skole, men var en tid truet af nedrivning,¹³⁾ fordi den var funktionsløs. I stedet valgte man at sætte kirken i stand og indrette til dansk gudstjeneste.

Den første danske præst, Simon Christiani Widensis, blev indsat i 1588. Hans vilkår var meget mærkelige, idet han blev valgt af byens råd og delvis lønnet af byens kasse. Han måtte prædike for en sprogmenighed, men ikke udføre ministerialhandlinger. Døb, bryllupper m.v. var indtægtgivende for sognepræsterne og skulle fortsat varetages af disse. Denne ordning fortsattes, indtil Den frie danske menighed blev dannet i 1851.

Som ejer af Helligåndskirken var klostret ansvarlig for vedligeholdelsen af bygning og inventar, ligesom det som indtægt havde lejen af nogle huse i Helligåndsgangen, det der blev betalt for begravelser i kirken samt for klokkeringning og stoleleje. Ejerforholdet blev først afløst i 1911, da Vor Frue sogn overtog Helligåndskirken. I 1926 oprettedes en lejekontrakt mellem Vor Frue Sogneforbund og Den danske Menighed i Flensborg, der dermed fik formaliseret sin hævdvundne brugsret til kirken.

Den gamle Helligåndsstiftelses bygningskompleks ved man meget lidt om. Jordebogen fra 1451 omtaler fem boder lige syd for kirken.¹⁴⁾ Storegade var på den tid allerede så meget hovedgade, at man må regne med, at den har haft rigtige huse. De fem »boder« har snarest ligget langs Helligåndsgangens sydside. Spor af en gammel indgang i kirkens vestende tyder på en oprindelig direkte forbindelse med en i 1386 allerede eksisterende bygning. I 1592 besluttede byens råd at indrette en ny præstebolig her;¹⁵⁾ allerede 1595 beklagede Pastor Simon Christiani sig imidlertid over boligen: »han kunne knap bjerge sig for regn og sne, der ødelagde hans bøger og senge. Det var som at bo i en sluse.«¹⁶⁾ I 1634 og 1701 blev der foretaget store reparationer på huset, men flyttet blev det ikke. Det fungerede som præstebolig indtil 1854, da det blev degnebolig.

4. Syd for kirken lå indtil 1911 Det Lysiuske enkehus, der engang var en del af Helligåndsstiftelsens bygningkompleks. Arkivfoto, ca. 1910.

Forud for sin tiltrædelse som Den fri danske Menigheds præst var pastor Gomme Fr. A. Graae (1810-1886) i Flensborg for at præsentere sig og se på forholdene. 8. februar 1851 noterede han i sin dagbog bl.a.: »Den gamle danske præstebolig saa' saa forfærdelig ud, at jeg næppe turde omtale det til min Kone; – alle de smaa Huller vare opfyldte med Soldater-Uniformer o.s.v., og Huset fuldt af Rotter og Mus i Hundredevis!«¹⁷⁾

På grund af familiens vækst flyttede pastor Graae i 1854 til en større lejlighed i Storegade 26, hvorefter den gamle præstebolig i Helligåndsgangen blev overtaget af den uundværlige degn, Hans Mikkelsen Tofte (1825-1917). I årene 1874-88 var huset udlejet til den danske rigsdagsmand, Gustav Johannsen (1840-1901), hvis døtre forfatterinden Martha Ottosen (1866-1928) og bibliotekar Alexandra Johannsen (1864-1927) begge har skrevet deres barndomserindringer herfra.^{18,19)}

Ikke mindst Alexandra Johannsen beskæftiger sig med hus og kirke. Hun er af den opfattelse, at præsteboligen er identisk med det oprindelige Helligåndshus, og at det er ældre end kirken. Hendes hovedargument er, at »begge Bygninger er opført af samme Slags Sten, har Midtermuren fælles, er lige brede og har lige tykke Mure, lige spidse Gavle, omend Kirkens Tag er noget højere. Desuden staar de ved en Dør gennem Muren i Forbindelse med hinanden.«

Sandt er det, at hus og kirke har været fint afstemt efter hinanden, men et tilmuret højt gotisk vindue i kirkens vestmur (inde i kirken ser man det øverste af det over orglet) nord for hovedskibets midtlinie udelukker, at den gamle præstebolig skulle have været ældre end kirken. Vinduets placering taler for, at der ved kirkens opførelse har været taget hensyn til en i forvejen eksisterende bygning mod vest – en bygning, der har forhindret et vindue i midtlinien, men har tilladt et forskudt.

Da præsteboligen med den høje tagrejsning kom til, måtte vinduet mures efter. Dette kan være sket allerede i begyndelsen af 1400-tallet, idet en desværre udateret liste over gaver til Kalandet fra denne periode angiver, at kannik i Slesvig, Regner Senekson, har ladet opføre et hus i umiddelbar tilknytning til kirken.²⁰⁾ Skønt det ikke lader sig bevise, er det nærliggende at formode, at Regner Senekson har været søn af Sønke eller Seneca Kulle, og at der således kun har været en generation mellem de to bygningers opførelse.

Den gamle præstebolig blev revet ned i 1912 for at give plads for Vor Frue sogns Menighedshus.

Det kobberstukne Flensborg-prospekt fra Braun og Hogenbergs værk, 1588, viser, at der lige syd for Helligåndsgangen ud mod Storegade har

5. Det ældste kendte billede af Helligåndskirken er denne detalje af et kobberstik fra 1588.

ligget to gavlhuse, der også har været dele af Helligåndsstiftelsen. De blev senere erstattet af det langhus, der i 1665 købtes af byfoged Lysius, efter hvis bestemmelse det 20 år senere indrettedes til en stiftelse for enker. Huset stod til 1911, men kendes fra en række fotografier. Dets asymmetriske vinduesstilling har givet anledning til en formodning om, at huset har været længere,²¹⁾ men kan lige så vel være begrundet i en ombygning af de to nævnte gavlhuse.

Helligåndsgangen har ført midt gennem stiftelsens bygninger op til Helligåndsporten i bymuren, der lå omtrent ved Nørre Gravene. Uden for port og mur lå Helligåndsbjerget, hvor stiftelsen havde brugsret til en del af jorden, og hvor siden de danske præster havde en ganske stor have. Pastor Graaes søn, Thomas Graae, har beskrevet den: »Til min Faders Præsteembede hørte en større Have, der laa i »Nordre Graven«, stødende umiddelbart op til »Bellevue«s Grund. Vor Have, der vel var henad en halv Td.Ld. stor, laa i tre Terrasser, og den sandede Jordbund egnede sig væsentligst til Avl af Kartoffler. Ganske vist var der en Del gamle Stikkelsbær- og Ribbuske, men da Haven laa afsides og Gærdet var meget lavt, blev Frugten altid stjaalet, inden den blev moden.«²²⁾

Det danske præsteembedes have går tilbage til 1594, da det i byens jordebog nævnes, at præsten har fået lov til at benytte et stykke jord på Helligåndsbjerget og til at bygge en stald på det. Han kan så længe han lever og er i tjeneste bruge det frit, men derefter skal der årligt betales 4 skilling i leje.²³⁾ Lejen er dog aldrig blevet opkrævet.

Kirkens ydre

Ved en kirkebeskrivelse er det bedste udgangspunkt i reglen en rundgang om bygningen. En sådan lader sig imidlertid ikke gennemføre omkring Helligåndskirken, der mod vest er blevet sammenbygget med Vor Frue sogns menighedshus, og som mod nord i 1884 ved grov tilsidesættelse af al god bygge- og naboskik fik hele langsiden dækket af en forretningsejendom. I dag kan man undre sig over, hvordan sådan noget kunne finde sted. Flensborg Avis beretter 6.2.1970 følgende: »I slutningen af forrige århundrede byggede urmageren sit hus og stjal rent ud sagt noget af kirkens grund. Den smalle slippe, der skulle være mellem kirken og det næste hus, for at vandet kunne rende ned på jorden (der var ingen tagrender) blev altså negligeret i dette tilfælde, der dog næppe var et tilfælde alligevel. Urmageren fik nemlig ved et ølstuemøde med borgmester og anden øvrighed lov til at bygge ind over Helligåndskirkens grund. At urmagerforretningen ofte kan fremvise adskillige fugtpletter på væggen op mod kirkemuren, må være vejrgudernes hævnakt som tak for sidst.«

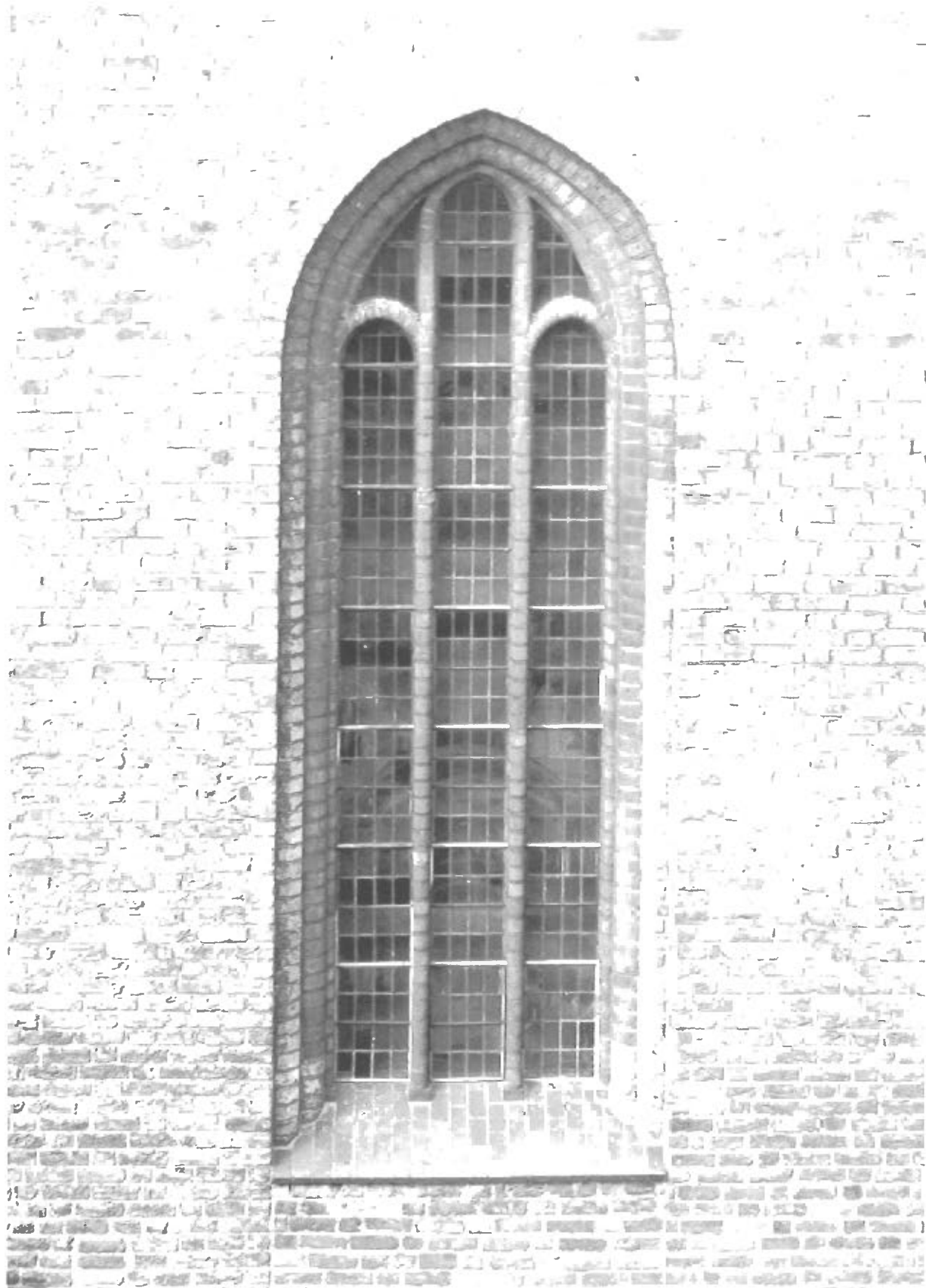
Sket er sket – tilgængelige for en direkte beskrivelse er kun syd- og østsiden.

Den gotiske sydside

Den 22 meter lange og godt 11 meter brede bygning består af et hovedskib mod syd og et lavere sideskib mod nord. Hovedskibet har sadeltag i rødt tegl, medens sideskibet har et halvtag, der er afvalmet mod gaden.

Den sydlige langside repræsenterer bygningens ældste ydre. Murværket er opført af gullige teglsten med enkelte røde sten imellem. Stenene er såkaldte munkesten, der er en del større end vor tids normale standardmursten.

Hvis man tager sig god tid, vil man i sydmuren, især i de midterste to fag, få øje på en række tegn i form af kors, stjerner, bogstaver og lignende i stenene. De kunne ligne teglstrygermærker, altså mærker, der er sat i det våde ler, inden stenene blev brændt. Men de sidder påfaldende koncentreret i nogle få skifter i ca. en meters højde, og for et enkelts vedkommende strækker en korsarm sig over to sten – fra løber til binder. Skulle man i stedet for teglstrygermærker forestille sig, at byggemandskabet har siddet på stilladset en eftermiddag i solskin

6. Et af sydmurens karakteristiske vinduer.

og lavet grafitti? Det kan være lidt vanskeligt at afgøre med sikkerhed, fordi murværket i 1935 gennemgik en kraftig overfladebehandling med lud og stålborster.

De fire høje, rigt profilerede, spidsbuede vinduer svarer til de fire fag, som bygningen består af. Vinduesfladerne er af to høje sprosser i rød glaseret tegl delt i tre smalle dele. Ser man ældre billeder af kirken, vil denne tredeling oftest mangle. Sprosserne har været der fra begyndelsen, men den store højde har gjort dem sårbare. På et eller andet tidspunkt er de faldet sammen, og først i forbindelse med restaureringen i 1926-27 blev de retableret.

Foruden vinduerne har sydsiden en dør og to tilmurede døråbninger. Længst mod vest er der en enkel spidsbuet dør. Den er fra 1926-27 og lavet for at imødekomme et myndighedskrav om en ekstra udgang. Den fører ind til orgelpulpituret og en trappe ned til kirken. Under det andet vindue fra vest finder man kirkens oprindelige hovedportal som en profileret, spidsbuet, tilmuret åbning. Nordsiden har haft en tilsvarende portal, der ligeledes er lukket. Formodentlig i 1602 flyttedes kirkens hovedindgang fra Helligåndsgangen til facaden mod Storegade. Siden er der sket en opfyldning af Helligåndsgangens nederste del, der gør, at man nu ser den gamle portal delvis nedgravet. Gadens niveau var ca. 1.20 meter lavere, da man benyttede de gamle indgange. Sydsiden har haft endnu en indgang lidt øst for det tredje vindue; også denne indgang er tilmuret og delvis under jorden i dag. I forbindelse med restaureringen i 1970-72 var der planer om at genåbne den gamle hovedindgang mod syd, men skaderne på den del af murværket, der i flere hundrede år havde været gravet ned i jorden, var for store til, at det var økonomisk forsvarligt.

7. Sandstensornament fra 1761 på østgavlen.

Østgavlen med tårn, ur og klokker

Hvordan østgavlen oprindelig har set ud, ved man ikke med sikkerhed. Det ældste billede, der kendes af den, er en lidt usikker detalje af Braun og Hogenbergs kobberstukne Flensborg-prospekt fra 1588. Det viser en enkel gavl med tre vinduer, hvis indbyrdes relationer næppe kan være korrekte. Det store, spidsbuede vindue i hovedskibets midtakse er blevet repareret adskillige gange, men form og størrelse er der ikke ændret ved. Det samme gælder de to små åbninger omkring uret, der tidligere dannede rammen om to spidsbuede vinduer. Det var herfra »Mutter« Zims's røde geranier lyste op, da den trofaste kirkekone og ringer i slutningen af sidste århundrede havde indrettet sig en lille bolig oppe på kirkens loft.²⁴⁾ Ved restaureringen i 1926 blev de to vinduer muret til. I 1983 åbnedes de igen, nu ikke som lyskilder, men udstyret med skodder, der automatisk åbner sig, når kirkens to nye klokker falder i slag.

To lavtsiddende kurvehanksbuer i muren kan kræve lidt forklaring. Den sydligste sidder ca. en meter fra hjørnet, den nordlige umiddelbart til venstre for hovedindgangen. Ser man nøjere efter, kan man under buerne se sporene af to tilmurede åbninger, hvis underkant svarer til femte skifte målt fra gadens niveau. I 1977 blev den sydligste af dem åbnet, og det viste sig, at der var tale om en tilmuret niche. Stærkt afblegede rester af et kalkmaleri afslørede, at der i den oprindelige facadeudformning her har været en fordybning med et helgenbillede, hvor de forbipasserende kunne lægge blomster eller tænde en kerte. Den nordligste blev undersøgt i 1926 – den har haft samme funktion.

Som kirken ser ud i dag, er der tydeligt redegjort for hovedskib og sideskib. Hovedskibet har sadeltag, medens sideskibets halvtag er afvalmet mod gaden. På kobberstikket ser det ud, som om begge skibe er under samme tag. Endvidere bemærker man en lille tilbygning mod sydøst; den er næppe oprindelig, men er snarere et senere tilbygget sakristi. Svarende hertil finder man lige til højre for den omtalte ældre niche sporene af en tilmuret døråbning.

Flytningen af kirkens hovedindgang til nordskibets østende er formodentlig sket i forbindelse med den store istandsættelse i 1602 eller snarest derefter. Peter Rivesell bemærker i 1817, at kirkens daværende præst på egen bekostning har ladet kirken udstyre med to nye døre til gaden.²⁵⁾ Pastor Thomas Hoyer Jensen har dog ikke flyttet hovedindgangen, men blot udskiftet et par udslidte døre af ældre dato. Rivesell noterer nemlig også, at de indvendige døre bærer indskriften 1606, hvilket indebærer, at dette er det seneste år, man kan sætte flytningen af indgangen til.

8. Tagrytteren samt underliggende detaljer fra facadeombygnigen 1761.

På stikket fra 1588 bemærker man endvidere, at tagrytteren er spids og lukket og ikke som nu sidder lige over østgavlen, men længere inde mod bygningens midte.

Bortset fra den tidlige indgangsflytning har 1600-tallet næppe ændret væsentligt ved kirkens ydre. Først i 1700-tallet skete der noget gennemgribende, idet østfacaden blev omformet til den smukke og harmoniske barokgavl, som vi kender i dag. Der har hersket lidt usikkerhed om, hvornår og af hvem ombygningen blev foretaget. Nogle har ment, at det skete i forbindelse med restaureringen i 1718-19²⁶⁾ medens andre har peget på 1761²⁷⁾ som det sandsynlige tidspunkt. Klosters regnskaber fra de pågældende år tillader imidlertid entydigt at fastslå 1761 som det afgørende år.

Regnskabet fra 1718-19 rummer en mængde oplysninger om detaljer, som vi stadig forbinder med billedet af Flensborgs danske kirke, samtidig med at det viser noget om, hvordan man på den tid klarede finansieringen af en almennyttig opgave.²⁸⁾ Nogle hovedpunkter skal derfor fremdrages af det.

I 1718 trængte kirkens tårn og tag til en reparation, og da klosteret var ejer af bygningen, påhvilede udgifterne dette. Dertil kom, at kirkens ur længe havde gået upræcist til irritation både for fremmede og for byens egne. I erkendelse af, at et kirkeur på et så centralt sted i byen mere var til almenhedens nytte end til klostrets, vedtog en kreds af borgere at løse ur-problemet ved private initiativer uden omkostninger for klosteret. Opgaven var ikke så stor, at den krævede en egentlig offentlig indsamling – en række velhavende borgere gav tilsagn om at bestride en eller anden i forvejen aftalt del af udgifterne, således at en tegnede sig for skiven, en anden for viserne osv.

I Flensborg var de velhavende borgere ofte købmænd med god forstand på tings og penges værdi. Genbrugstanken var dem ikke fremmed, man havde kendt den i århundreder. Således anvendtes sten fra det nedbrudte St. Jørgenskapel til opførelsen af Nikolajkirkens tårn i 1581-82, og det er almindeligt kendt, at Vajsenhuset, det nuværende Flensborghus, i årene 1724-25 fortrinsvis blev opført af nedbrydningsmaterialer fra Duborg slot. Slottets nedbrydning begyndte først i 1719, men har formentlig allerede i de forudgående mange år været til at forudse. Det kan derfor ikke undre, at man ved den reparation, der forestod ved Helligåndskirken i 1718, har skelet til, om der kunne hentes noget brugbart fra det øde slot. Blikket faldt på et urværk og en klokke, som ikke mere var i brug, man ansøgte kong Frederik IV (1699-1730) om at få disse ting. Som svar på ansøgningen gav kongen sin husfoged,

kammerråd Hinrich Lüders, ordre til at overlade ur og klokke til Helligåndskirken. At ordren virkelig blev effektueret fremgår blandt andet af en pudsig post på regnskabet, der viser, at Hinrich Lüders's tjener har fået udbetalt seks skilling i drikkepenge for at vise vej til ur og klokke.

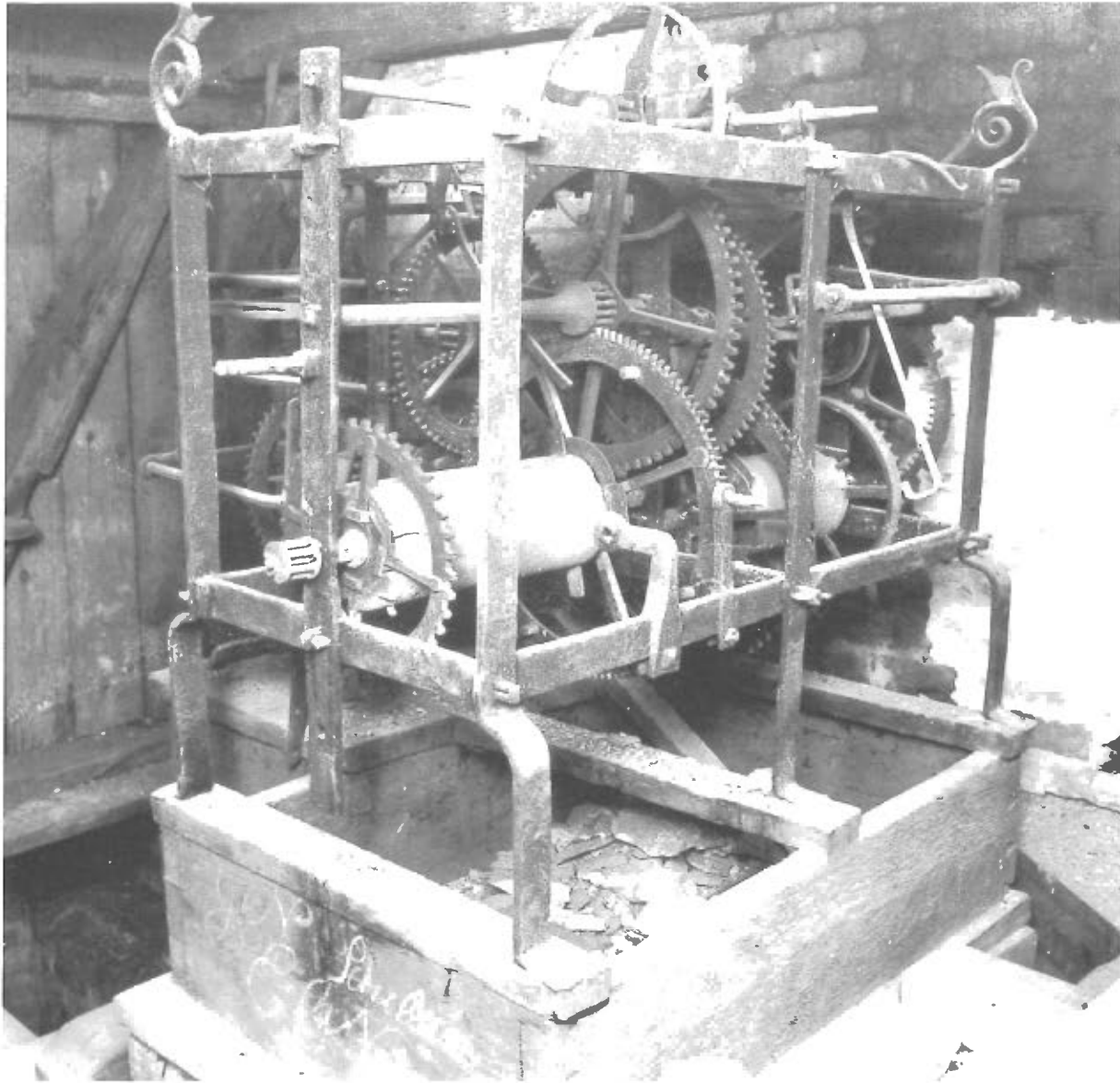
Duborg slots klokke blev hængt op i kirkens tagrytter, efter at denne var blevet repareret. Men efter forskellige drøftelser enedes de implicerede parter om ikke at anvende kongens ur; man ønskede i stedet et ur, der kunne slå både time- og kvarterslag. Der blev derfor truffet aftale med urmager Johann Pannisson i Slesvig om, at han skulle levere et helt nyt urværk til kirken og som betaling have 400 mark kontant foruden det gamle urværk fra Duborg slot.

Johann Pannisson (død 1759) er identisk med John Panysson, der var kommet fra England til Slesvig, hvor han blandt andet kom til at virke som ur- og tårnvægter på Gottorp slot, ligesom han havde opsyn med Domkirkens ur, som han reparerede flere gange. I 1737 tog han borger- skab i Slesvig og synes at have klaret sig godt. Han efterlod sig et helt dynasti af urmagere, idet to af hans sønner, Andreas Siegfried (født 1719) og Jacob Hinrich (1723-1793), og sønnesønnen Georg Heinrich Pannisson (1771-1834) blev i branchen.²⁹⁾

Klosterregnskabet viser, at der er betalt 3 mark for transport af slots- uret til Slesvig, så det gled ud af Helligåndskirkens historie uden nogen- sinde at komme til at figurere som andet end en regnskabspost. Hvad Johann Pannisson siden har gjort med uret har ikke kunnet oplyses. Helligåndskirkens eget gamle, defekte ur gik ud af sagaen ved samme lejlighed, idet det blev solgt til geheimeråd, baron Johann Ludwig Pincier (1660-1730) von Königstein for 50 mark, og en urmagersvend fik 12 skilling for at tage det ned. von Königstein, der ejede godserne Ø og Dollerød, har muligvis købt uret for at genanvende det på Ø, der netop i de samme år fik en ny hovedbygning.

Værket er ubestrideligt det vigtigste og det mest komplicerede ved et ur, men uden skive, viser og tal nytter selv det bedste værk ikke.

Til skiven på Pannisson-uret gik der en tylt brædder, som en snedker Schröder slog sammen formedelst 6 mark. Skiven blev herefter bragt til Johan Caspar Schwarz (denne havde i 1716 sammen med Nicolaus thor Straten overtaget Kobbermøllen efter deres fælles svigermor, den tidligere ejer Hilmar von Lutzens enke) for at blive beslæet med kobber – den post tynger det samlede regnskab med ikke mindre end 120 mark. Skive, tal og visere blev for 50 mark forgyldt af Peter Holm på borgme- ster Peter Bischoffs regning.

10. Johann Pannissons tårnur fra 1719 havde spindelgangsværk. Dets bærende konstruktion var smedet i jern og samlet med kiler. Foruden timeslagværk var uret også udstyret med et kvarterslagsværk, der ses på venstre side.

Flot og festligt må det nye ur have taget sig ud, da det var færdigt. Men man nøjedes ikke med det. Ved samme lejlighed udstyredes gavlen med kong Frederik den Fjerdes kronede dobbeltmonogram og årstallet 1718, som den senere byfoged Michael Christopher Holst lod udhugge i sandsten og forgylde. En kobbervejrløj på en forgyldt stenkugle har takket være en gave fra Johann Mejersee siden hørt til kirkens ydre dekoration.

Endnu et punkt på denne del af regnskabet fortæller om noget, der fik vidtrækkende følger for facadens udseende. Justitsråd Meleyen betalte for nyt vinduesglas samt for at få gavlen malet. På en måde kan man betragte facademaling som en ligegyldig og rent ydre ting, der ikke vedrører arkitekturen; alligevel hører farve og materialevirkning med til førsteindtrykket af en bygning, og justitsrådets gave har betydet en væsentlig ændring af begge dele.

I dag glæder vi os over det gamle murværks blide og lidet påtrængende farver, hvis spil gives af de gule munkesten, der kun hist og her afløses af en rød. I overensstemmelse med vort århundredes opfattelse af, hvad der er smukt og ærligt, blev bygningen under arkitekt Andreas Dalls ledelse i 1935 afludet for gammel maling, efter at den havde været dækket i over 200 år.

Selve tårnreparationen, som klostret skulle betale, blev i 1718 lagt i hænderne på bygmester Hans Jacob Strasser fra Slesvig. Strasser var tømrer af profession og kan ikke formodes at have foretaget den endelige udformning af facaden. Den blotte tanke herom dementeres da også af den forholdsvis beskedne beløbsramme, indenfor hvilken istandsættelsen blev holdt, samt af den kendsgerning, at der i regnskabet kun er bogført 500 mursten til udbedring af gavlen.

Konklusionen må være, at ur, kongeligt monogram og vejrløj i 1718-19 blev sat op på den gamle gotiske østgavl for så at følge med som dekoration på den senere barokfacade.

De følgende år var der naturligvis reparationsomkostninger, som der altid er på gamle huse, men noget voldsomt skete der ikke før 1761.

Situationen er da, at en efterårsstorm det foregående år har anrettet store skader på kirkens tag og tagrytter. Skal bygningen reddes, skal der en stor og meget kostbar istandsættelse til. Efter en gribende bønsskrivelse af 31. marts 1761 fra Balthasar Holst (præst ved Helligåndskirken 1759-82) udskrives der en stor indsamling, en kollekt, til fordel for udbedringen af bygningen. Endnu engang vises der borgersind og vilje til at klare opgaven.³⁰⁾ Den danske kirkes vedligeholdelse er endnu et naturligt og indiskutabelt fællesanliggende for byens borgere. Mellem

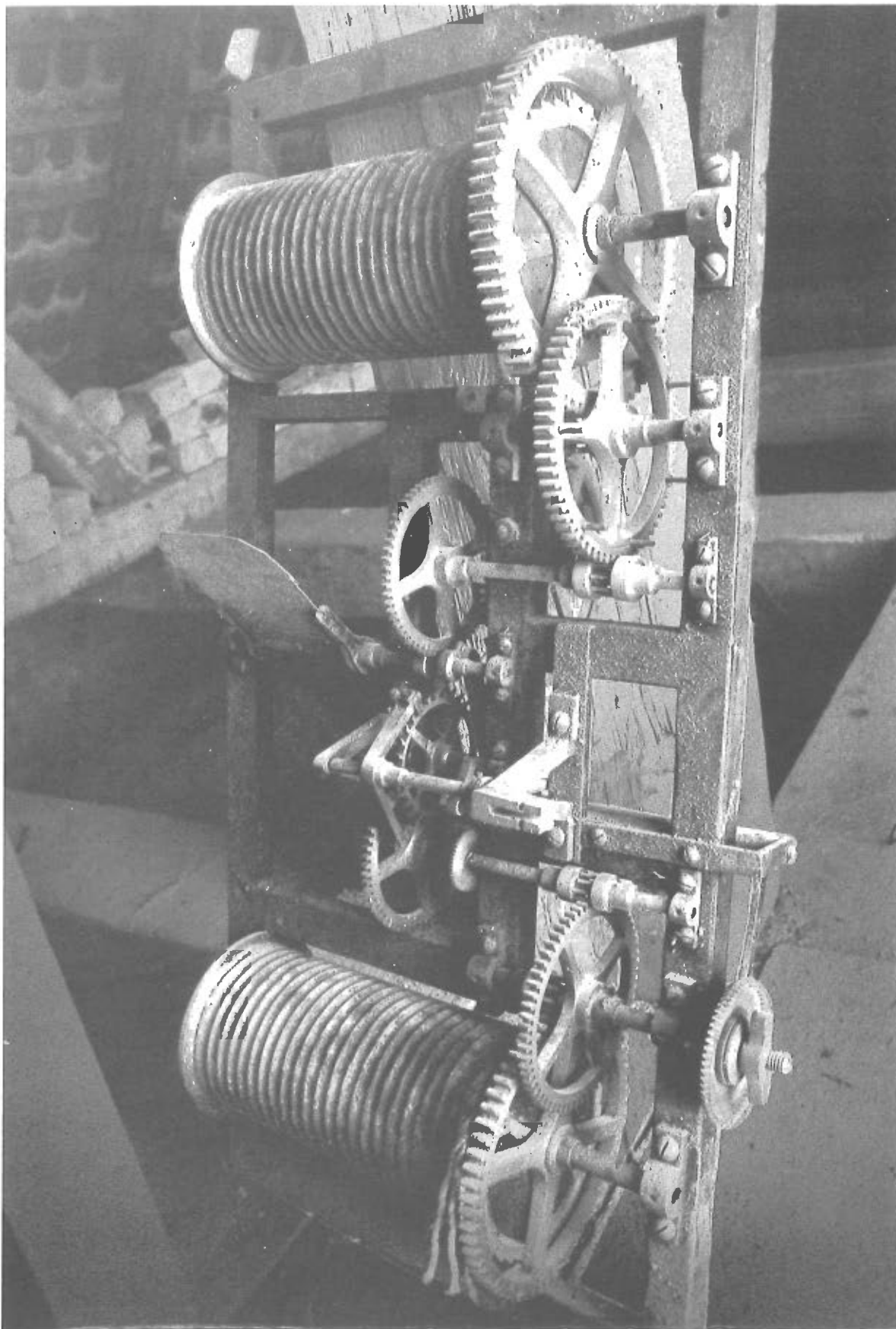
en trediedel og halvdelen af det anslåede beløb kommer ind ved kollektionen. Hele arbejdet kom til at koste 8.328 mark, og regnskabet er for stort til, at det vil have noget formål at gennemgå det i detaljer. Betragter man leverancerne af byggematerialer, falder foruden de store mængder af træ, mur- og tagsten især to poster i øjnene. Der er købt et mindre parti sandsten, og der er til Kobbermøllens ejer, thor Straten, betalt ikke mindre end 1096 mark for kobberblik. Sandstenen er brugt i den nye facadeudsmykning, kobberblikket til den nye tagrytter.

Ser man på det mylder af håndværkere og leverandører, der har fået udbetalt penge, hæfter man sig især ved tre navne: tømremester Christian Limbrecht, murermester Ludwig Neumann og billedhugger Johann Thiel. Limbrecht har fået henved 800 mark; det er et stort beløb, men når man tager i betragtning, at han har repareret tagkonstruktionen, nedtaget den gamle tagrytter samt opbygget den nye, lyder det alligevel tilforladeligt. Man kan sikkert betragte ham som håndværker og kun håndværker i foretagendet.

Ludwig Neumann, der er anført som murermester, har fået ca. 1.000 mark. For dem har han sandsynligvis både leveret stilladser, lavet murerarbejde og varetaget arkitektens funktioner. Han er den mand, der har udformet den svungne volutgavl med de knækkede bånd og den, der har lavet tegningen til den nye tagrytter med åben lanterne under en lille løgkuppel med spidst spir. Johann Thiels regning er så beskeden, at han næppe er blevet betalt for andet end at tilhugge sandstensvolutterne og de øvrige dekorative gavlelementer.

Thiel og Neumann var et makkerpar, som allerede tidligere havde gjort sig bemærket i Flensborgs byggeri. Ludwig Henning Schack Neumann († 9.7.1771) var i 1738 kommet fra Holsten eller Meklenborg til Flensborg, hvor han fik borgerret året efter. Han var en mand af både fantasi og foretagsomhed og fik snart store opgaver i byen. I 1741 byggede han således St. Hans kirkens tårn, og muligvis skylder vi ham også tak for præsteboligen på Søndertorv (1743). Det mest kendte af hans værker er dog uden tvivl Neptunbrønden på Nørretorv, som blev færdig i 1760. Billedhuggerarbejderne på brønden udførtes af den flensborgske billedhugger Johann Thiel (1735-1780), der samme år var blevet gift med en af Neumanns døtre.³¹⁾

Man kan måske undre sig over, at Neumann og Thiel, der kort forinden havde arbejdet sammen om et så festligt rokokoværk, som Neptunbrønden er, ved Helligåndskirkens facade har grebet lidt bagud til barokkens former. Men hvis man tager i betragtning, at den ændring, de foretog på den da 375 år gamle bygning, nogenlunde har svaret til,

11. Resterne af Jacob Plaetners urværk fra 1884 står stadig på kirkeloftet.

om man idag erstattede barokgavlen med en moderne betonfacade, har man ikke svært ved at forestille sig, at en eller anden blandt opgavestillerne har været betænkelig ved en alt for nymodens løsning og har gjort sin indflydelse gældende.

I det nittende århundrede blev der kun foretaget det allernødvendigste vedligeholdelsesarbejde især koncentreret om årene 1846-47 og 1884. I 1926-27 blev kirken restaureret gennemgribende både ude og inde ved arkitekt Andreas Dall. Hans arbejde var forbilledligt og er siden videreført af hans søn, arkitekt Jens Dall. Deres virke på bygningens ydre har ikke været så revolutionerende som Ludvig Neumanns var det i 1761, tværtimod har der været tale om en kyndig og pietetsfuld vedligeholdelse og tilbageføring af kirkens karakteristiske ældre detaljer, under hensyntagen til, at bygningen ikke blot er et relikv fra en fjern tid, men et levende hus, der stadig bruges til sit egentlige formål.

Det sidste ord om facaden er dog ikke sagt, før urets og klokkens historie er fulgt op.

Pannissonns ur fra 1718 fik i 1761 et par nye reservedele og kunne derefter fungere længe endnu. Nogen evighedsmaskine var det dog ikke. I 1850'erne nævnes uret flere gange i de beklagelser, kirkens danske præst, Gomme Fr. A. Graae, indsendte til kirkevisitatoriet og ministeriet i forbindelse med kirkens vedligeholdelsestilstand. Således skriver pastor Graae 11. okt. 1854: »... Ved samme Lejlighed turde jeg maaske tillige henlede Opmærksomheden paa Kirkeuhret, der for en Del Aar siden er gaaet i Staa og senere i Stykker, saa at der nu kun er en malet Uhrskive til liden opbyggelse for Menigheden og Andre, som kunne ønske at vide, hvad Klokken er slaaet midt i Byen. Da det ikke er mig bekjendt, at Klostret har erholdt Tilladelse til at lade Kirkens Uhr forsvinde paa den malede Skive nær, turde der maaske ved Kirkevisitatoriets Mellekomst være Haab om at faa denne Mangel afhjulpen.«³²⁾

I 1859 er der ikke sket andet, end at urskiven er blevet malet. 10. august skriver pastor Graae bl.a. til ministeriet: »... I det mindste forekommer det Flere end mig, at det er højst ubegribeligt, at det gamle Uhr ikke er blevet sat istand, da det næsten kunne se ud som en Forhaanelse, naar man i Aaret 1859 endnu mener, det gaar an og kan være nok at opfriske Farverne paa den malede Træskive, til en Prydelse sagens for Kirken, men til Spot og Latter for de Forbigaaende!«³³⁾

Pannissonuret frister i dag en lidt trist tilværelse på kirkens loft. Pastor Graae, der blev afskediget i 1864, nåede ikke at se dets velfungerende afløser, der først blev en realitet i 1884. Det nye værk blev skænket af den kendte flensborg-garver Jacob Plaetner (1823-1892), hvis navn er

noget af det første man støder på, når man besøger Helligåndskirken. I vindfanget hænger en sølvkrans og et ridderkors, som han modtog for sin utrættelige og uselviske omsorg for de sårede og fangne soldater i 1864. Også Plaetners ur er slidt op; det står stadig på loftet, og en plade på urkassen minder om giveren. Siden 1972 er tidens gang i Storegade blevet styret af et moderne tårnur fra firmaet Ed. Korfhage & Söhne i Melle-Buer.

Til kirkens tårn hører også dens klokker og deres historie. Den klokke, der i dag hænger i Helligåndskirkens tårn er af ret ny dato. Den er 95 cm høj – dens nederste diameter er 93 cm; den vejer 502 kg. Foroven bærer den følgende indskrift i tre linier:

»Gave fra Ansgarfesten 1926 ved Provst Henry Larsen til den danske Menighed i Flensborg. ***Støbt af M. & O. Ohlsen i Ystad 1926.*** Herre, du som ene har Magt at stride for os, giv os din Fred!«

I 1983 fik kirken endnu to nye klokker, der blev anbragt i klokkestole på loftet lige bag de to små åbninger på hver side af uret. Begge klokker har foroven i én linie ordene: »Jeg støbtes i Aaret 1983 til Helligåndskirken i Flensborg af Eijsbouts i Holland.« Længere nede står

»Så liflig lege vi for Vorherre«.

De nuværende tre klokker har haft to ældre forgængere, der begge til forskellig tid har hængt i tårnet, og som nu befinder sig på Flensborg Museum. Den ene af dem er en middelalderlig, dvs. gotisk klokke fra 1400-tallet. Den er 80 cm høj og har en største diameter på 71,5 cm. Det er den såkaldte Katarina-klokke. Den bærer foroven en latinsk indskrift i stejl fraktur: »Fusu.e.cibalu.istud.i.onore.Ste.katerie.Flensborgm«. En opløsning af forkortelserne giver følgende sammenhængende sætning: »Fusum est cimbalum istud in honore Sancta Katarina Flensborgensium« eller »Støbt er denne klokke til ære for den hellige Katarine af Flensborg«. Indskriftens begyndelse markeres af et lille segllignende aftryk; i dettes midte ses en firkløverformet figur med en utydelig genstand i. Seglets randskrift lader sig ikke læse.

Den anden klokke er en renæssanceklokke støbt hos den kendte bronzestøber Michel Dibler³⁴) († 1593), der ca. 1559 slog sig ned i Flensborg og kort efter overtog sin landsmand, vestfaleren Gert van Mehrfeldts støberi i det gamle Gråbrødrekloster. Til Diblers kendteste værker hører døbefonten i Vor Frue Kirke (1591); han støbte desuden en række kirkeklokker, bl.a. altså den Museet nu har fra Helligåndskirken. Klokken er 61,5 cm høj og har en diameter på 63 cm. Sammenligner man den med Katarina-klokken, ser man, at den yngre bredere form har vundet indpas. Diblers klokke bærer indskriften »WOL MI RECHT KAN LESEN

12. Den middelalderlige Katarina-klokke, der var Helligåndskirkens ældste klokke.

13. Dibler-klokken, som kong Frederik IV i 1718 overlod kirken fra Duborg Slot.

SINT DAT MINE BVRGERMESTER GEWESEN THOMES VINCKS UND PETER POMERENINGS. 1575 JAR GODT MI MICHEL DIBLER.«
Denne klokke er ikke støbt til Helligåndskirken, men til Duborg Slot, hvorfra den som nævnt blev overdraget til kirken i 1718.

Fritz Graef har i sin bog om Helligåndskirken bragt lidt uklarhed ind i vurderingen af de to gamle klokkers oprindelige bestemmelse. Han skriver således, at den ældste af dem, Katarina-klokken, tidligere synes at have hængt i tårnet på en anden kirke muligvis klostrets, der var indviet til den hellige Katarina, medens Dibler-klokken stammer fra den tid, da kirken igen blev taget i brug til gudstjeneste.³⁵⁾

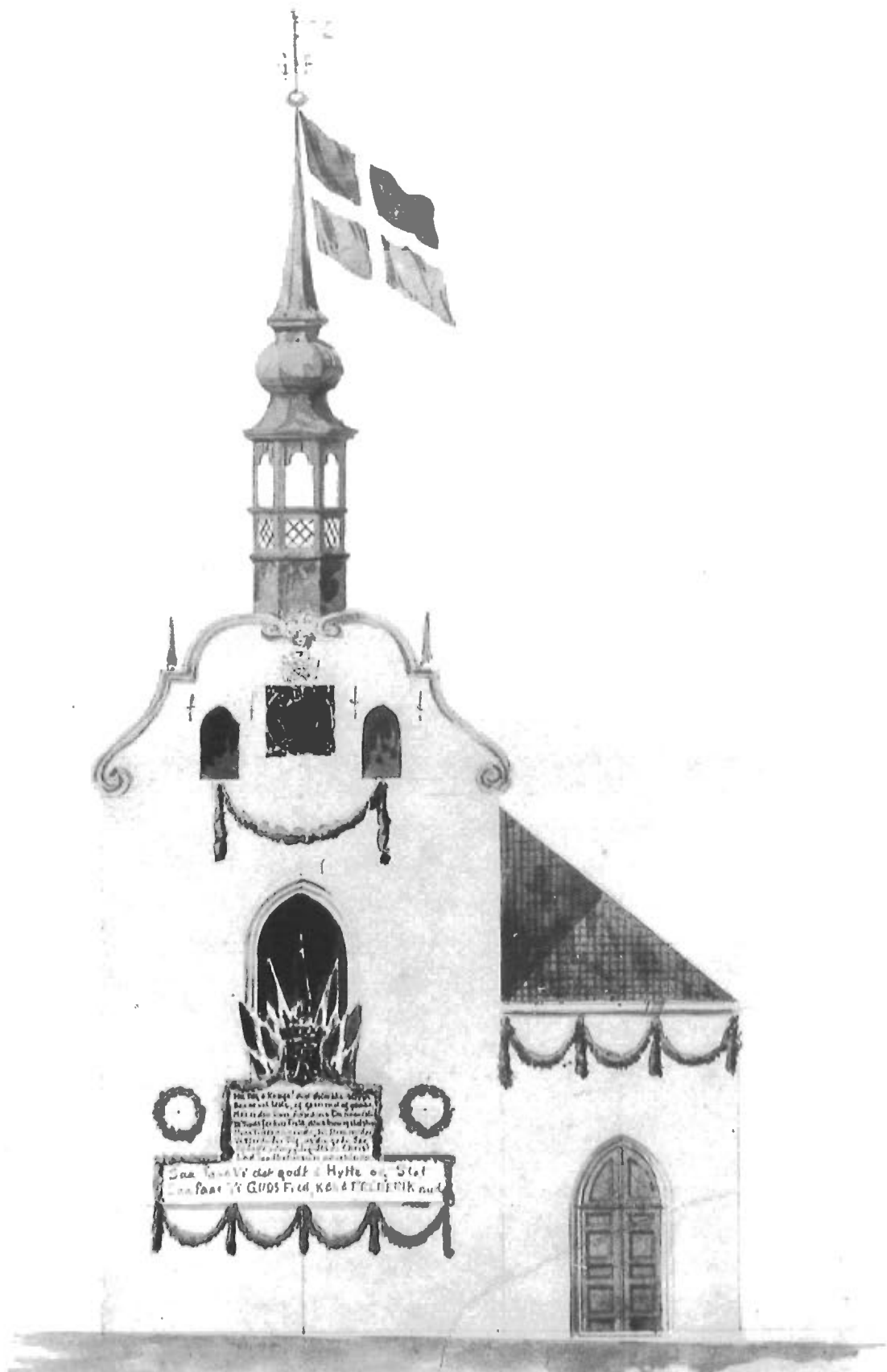
En logisk kronologisk vurdering taler dog snarere for, at det er den gotiske Katarina-klokke, der er Helligåndskirkens ældste klokke, medens den yngre Dibler-klokke er kommet senere til. For denne vurdering taler, at den klokke, der i 1927 blev taget ned fra tagrytteren og bragt til museet, var sprunget og manglede »et større stykke«. ³⁶⁾ Ser man på de to klokker på museet, kan man konstatere, at Dibler-klokken er sprunget og defekt forneden, medens Katarina-klokken mangler en hank i kronen – en skade, der næppe ville få nogen fagmand til at karakterisere den som »sprunget«. Yderligere sikkerhed ville man kunne få ved at veje klokkerne. Klosterregnskabet fra 1719 rummer nemlig den meget konkrete oplysning, at den klokke, der kom fra Duborg Slot vejede 641 pund; herfra skulle så trækkes lidt, fordi den utrættelige pastor Graae 10.8.1859 meddeler følgende om klokkens tilstand:

»... Kirkeklokken, der var ringe nok i Forvejen revnede ifjor og kun blev repareret på den Maade, at man borttog $\frac{1}{2}$ Alen af Kanten paa 2 til 3 Tommers Tykkelse og 6 a 7 Pds. Vægt, saa at den nu lyder som en sprukken Bjælde!«³⁸⁾

Desværre har det ikke været praktisk muligt i forbindelse med denne fremstilling at få foretaget en i princippet så enkel kontrolundersøgelse som en vejning.

Pastor Graae beklager sig i sine indberetninger allerede i 1850'erne gentagne gange over kirkens miserable tilstand både ude og inde. 10. august 1859 foreslår han ministeriet at beordre »en sagkyndig Mand, som Stadsbygmesteren i Flensborg, til at afgive en Betænkning over den danske Menigheds Kirkebygning«.

Byens stadsbygmester var på den tid arkitekt Laurits Albert Winstrup (28.1.1815-4.4.1889), der i Flensborg bl.a. byggede Stænderhuset, Flensborg Latin- og Realskole og Lutherhuset. Winstrup kom nu aldrig til at restaurere Helligåndskirken, men en enkelt gang kom han dog til at sætte et kortvarigt præg på dens ydre. I forbindelse med kong Frede-

14. Arkitekt Winstrups udkast til kirkens udsmykning i anledning af kong Frederik VII's besøg i Flensborg i 1857. Arkivbillede.

rik VII's festlige besøg i byen den 4. oktober 1857 dekoreredes facaden efter Winstrups udkast med flag, guirlander og kranse og følgende mere velmente end velklingende lejlighedsdigt:

»Hil Dig o Konge! Den danske Kirke
Den er vel lille og gammel og graae,
Men er den kun *Aandens* Dannevirke,
Til Trods for hver Trold den staar og skal staa!
Mens Tiderne rinde til Dommedag,
Vi stride for Dig og din gode Sag.
Og bede ydmygelig *Jesus Christ!*
Lad Sandhed sejre, nu og tilsidst.
Saa faae vi det godt i Hytte og Slot
Saa faae vi Guds Fred, Kong Frederik med«.

Lidet anede man da, at kirken få år efter for en lige så kort bemærkning skulle komme til at stå med Slesvig-Holsten-fanen vajende fra sit tårn. Det skete pinselørdag 1864, men allerede dagen efter blev fanen fjernet igen efter indsigelse fra pastor Graae.³⁹⁾

Disse meget overfladiske episoder af facadens historie er ikke nævnt for at strø salt i gamle sår, men som symptomer på de nationale modsætningsforhold, der skulle få langt alvorligere følger for Helligåndskirken som bygning. Stærkt forsømt og med en fuldstændig »kvalt« nordside gik kirken ind i det 20. århundrede, der ikke startede lovende.

Kirkens indre

Når man gennem vindfang og våbenhus træder ind i kirken, er det umiddelbare indtryk lys, ro og harmoni. Rummets arkitektoniske skønhed understreges af det enkle for ikke at sige spartanske inventar, der dog mindre taler om fattigdom end om en bevidst arkitekts sans for væsentligt og uvæsentligt i et rum. Kun altrets barokke voldsomhed bryder dette hovedindtryk.

Grundridset viser som beskrevet udefra et hovedskib mod syd og et smallere sideskib mod nord. Begge skibe består af fire overhængede fag med krydshvælv. Største højde i hovedskibets hvælvinger er $10\frac{1}{2}$ meter, i sideskibets omtrent 7 meter. Kirken er opført som en salkirke uden adskillelse mellem skib og kor hverken i bredde eller niveau. I sydsidens 2. fag fra vest ses den oprindelige spidsbuede hovedindgang afdækket men ikke åbnet; i nordskibet er den tilsvarende kvindeindgang synlig. I syddøren sidder endnu de gamle hængsler, ligesom hullerne til dørlåsen er bevaret i begge karme. I sydvæggen er der endnu en spidsbuet niche efter en blændet indgang.

Adskillelsen mellem hoved- og sideskib dannes af en spidsbuet arkade, der hviler på fem kraftige piller. Pillerne har en diameter på 1,32 meter og er 3,40 meter høje. De ulige høje sokler afsluttes af en vulst og en hulkel. Foroven har pillerne en gesims, der ubesværet danner udgangspunkt for både arkadebuer, jordbuer og hvælvingsribber.

Alt lys i rummet kommer i dag ind gennem de høje vinduer i syd- og østmur. Nordskibets vinduer er døde. De har sammenlignet med de tredelte sydvinduer været smallere og todelte. Efter restaureringen i 1926-27 var de kun markeret ved nicher; i forbindelse med hovedrestaureringen i 1970'erne blev de retableret – lyset lod sig dog ikke genkalde.

Gulvet er lagt i lyse hårdtbrændte klinker. Enkle, moderne kirkestole opfylder deres praktiske mission uden at virke påtrængende eller dominerende. Arkitekt Jens Dall, der mere end nogen anden i nyere tid har sat sit præg på rummet, har formået at skabe en smuk enhed mellem nutidige behov og den sunde funktionalisme, som allerede var den gotiske bygnings kendemærke.

15. Sideskib og arkaden set fra øst.

Kalkmalerier

Ved restaureringen i 1926-27 stødte man under 12-15 lag hvidtekalk på en række ret medtagne kalkmalerier, som blev afdækket af professor Aug. Wilckens. Billederne er nok ikke helt jævn gamle med kirken, men hører snarere 1400-tallet til. Maleren er anonym, som de allerfleste af hans samtidige kolleger er det, men af hans stil og dragtbehandling kan det formodes, at han er kommet hertil fra Bøhmen eller Burgund, eller at han har fået sin uddannelse på de kanter.

De mest interessante af billederne er den serie, der befinder sig på den nordlige højkirkevæg, altså i hovedskibet over arkaden. Kun de tre vestlige fag har billeder.

I andet fag fra øst ses et dommedagsbillede, det motiv, der oftere end noget andet møder os i middelalderens billedverden. Isoleret fra den menneskelige sammenhæng af mandorlaen sidder Kristus på regnbuen. For yderligere at fremhæve ham er han i sin røde kappe anbragt på en grøn stjernebestrøet baggrund, medens de øvrige personer optræder direkte på den hvide kalkgrund. Han strækker hænderne med naglegabene frem; også sårene i fødder og side er fuldt synlige. Fra hans mundvige udgår et sværd og en lilje, de faste symboler på straf og nåde til karakterisering af ham, der skal komme og dømme levende og døde.

Dommedagsfremstillinger sidder i kirkerne oftest mod øst over alteret, men bortset fra den lidt atypiske placering har Helligåndskirkens maler til punkt og prikke overholdt århundreders regler for et sådant billedes indhold. Den religiøse meddelelse er givet med Kristusfiguren, men maleren ville ikke have været et barn af gotikken, hvis han ikke var gået videre med at udfylde sin flade og med at anskueliggøre dommens resultat. På Kristi højre side knæler Jomfru Maria, på hans venstre side Johannes. Kilet ind mellem dem og mandorlaens nederste del flyver to pudsig basunblæsende engle. De er i færd med at vække de døde af gravene, som da også er gengivet. Lige bag jomfru Maria viser en engel de retfærdige vej til Himmeriges port, der lige er blevet knebet ind forneden. Bag Johannes føres de fordømte bort af en hæslig djævel. Hvor de skal hen overlades ikke til fantasien – Helvedes gab er allerede åbent for at tage imod dem.

I næste fag ses endnu et af middelalderens ofte gentagne motiver: Jesse rod eller Kristi stamtræ. Denne fremstilling refererer til en af forudsigelserne om Jesu komme. I Esajas' bogs 11. kapitel står: »Men der skyder en kvist af Isajs stub«. Isaj var kong Davids far, og »Jesse« er en fordanskning af hans navn. Isaj (Jesse) ses liggende på jorden, me-

dens træet vokser op lige bag ham – i en del andre fremstillinger vokser træet direkte op af hans bryst. Fra stammen skyder fire grene ud – to til hver side. På grenene er Kristi forfædre anbragt enkeltvis og i halvfigur. Isaj er undertiden blevet forvekslet med Isak, der var bedstefar til de tolv Jakobssønner, som hver gav navn til en af Israels 12 stammer. På Helligåndskirkens billede bærer de tolv personer hver et skriftbånd, men båndene er tomme; enten er navnene aldrig blevet skrevet på dem, eller også er de forsvundet i tidens løb, så om den her virkende maler har forestillet sig den ene eller den anden anerække får stå hen i det uvisse. På træets stamme hænger den korsfæstede omgivet af Maria og Johannes.

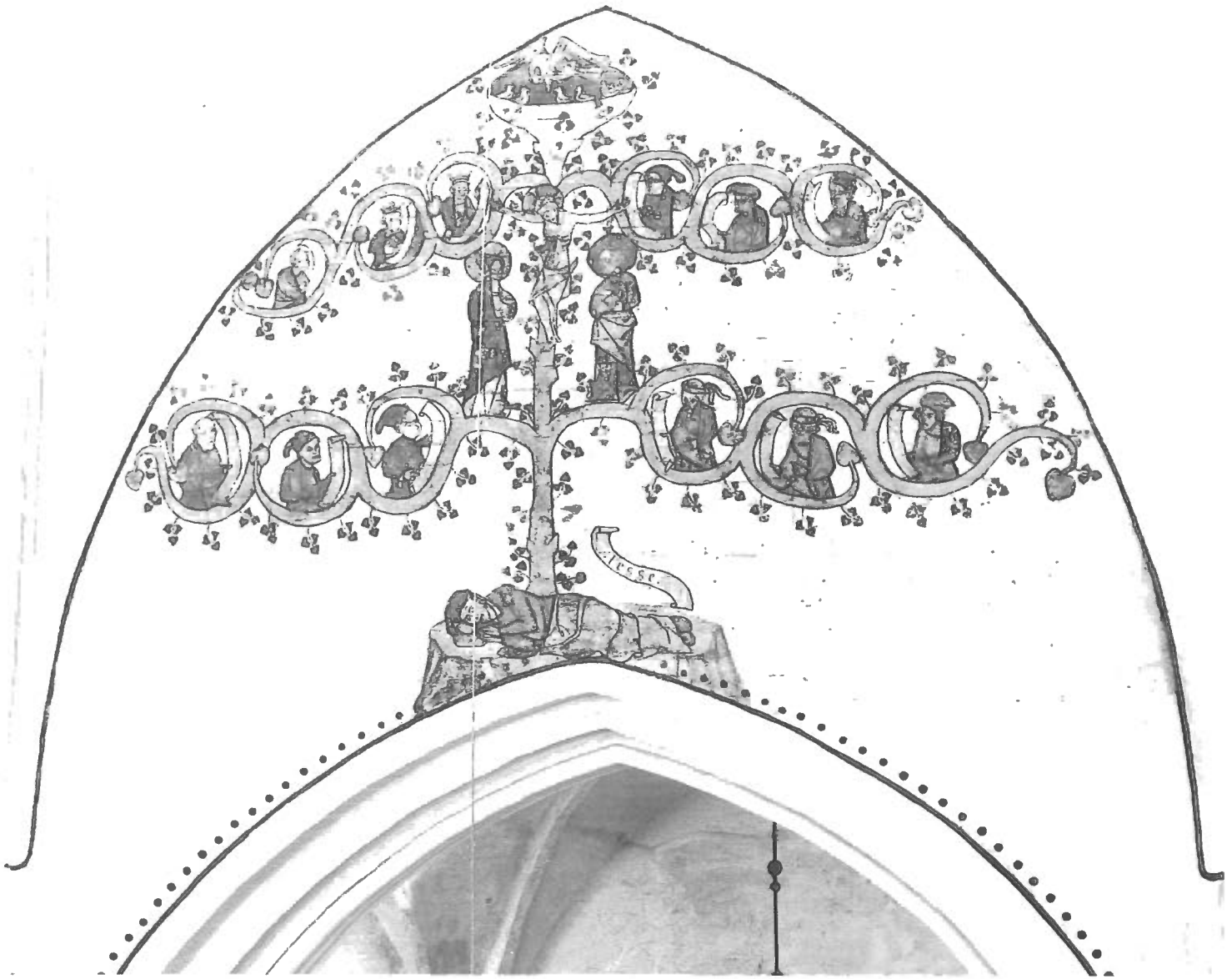
I træets top er anbragt en fuglerede, i hvilken en pelikan er i færd med at fodre sine unger. Man skal ikke undre sig over at finde en fremmed fugl som pelikanen på en flensborgsk kirkevæg. Også den hører til middelalderens alment kendte, accepterede og ofte gentagne symboler. Man fortalte om pelikanen, at den nærrede sine unger med sit hjerteblood, som den hakkede ud af sit eget bryst. Derfor blev den et forståeligt symbol på Jesus, der med sit blod ofrede sig for menneskene. Hvor pelikanen forekommer i middelalderens billeder, er den da også som her oftest anbragt lige over korsfæstelsesfremstillingen.

Det tredje billede er et helgenbillede og dermed af en lidt anden art end de to førstomtalte. Billedmæssigt er det af ringere kvalitet, men det kan efter de to kraftige restaureringer være vanskeligt at fastslå, om der har været to malere impliceret i billedserien.

Helgendyrkelsen spillede en ikke ringe rolle i middelalderen. Helgenlegenderne blev fortalt igen og igen både for opbyggelsens og for underholdningens skyld. Helligåndskirkens billede viser, hvor ilde det gik biskop Erasmus, der led martyrdøden i år 303 under kejser Diocletian. Først blev han kogt i olie, og derefter blev tarmene trukket ud af livet på ham ved hjælp af et vindeapparat. I overensstemmelse med en del af gotikkens traditioner er der redegjort for denne grusomme henrettelsesmetode med en detaljerigdom, der nærmer sig det perverse.

Erasmusbilleder finder man i over en halv snes andre danske kirker som udtryk for, at Erasmus som martyr og helgen har hørt til blandt de ofte påkaldte. Hans popularitet kan blandt andet hænge sammen med, at han regnedes blandt de 14 »nødhjælpere«. Nødhjælperne var en slags universalhelgener, som man fremfor alle kunne påkalde, når man var i nød, uanset nødens art.

Foruden de her omtalte billeder er der i østhvelvingens østkappe et Kristushovede omgivet af korsglorie. På hver side af dette er et par

16. Jesse rod.

basunblæsende engle på vej opad. Desuden er der i østpartiet et par groteske maskehoveder. Billederne virker underligt isolerede og har sikkert været dele af en større sammenhæng.

Når man står i et kirkerum som dette, hvor kun en mindre del af murværket har kalkmalerier, og hvor de centralt placerede virker som »de sidste rester« af noget mere, melder det spørgsmål sig uvilkårligt: har der været flere malerier, har kirken engang været helt udmalet?

Af den rapport Aug. Wilckens skrev⁴⁰⁾ i forbindelse med den første afdækning fremgår, at han i hvælvingen over indgangsdøren har fundet

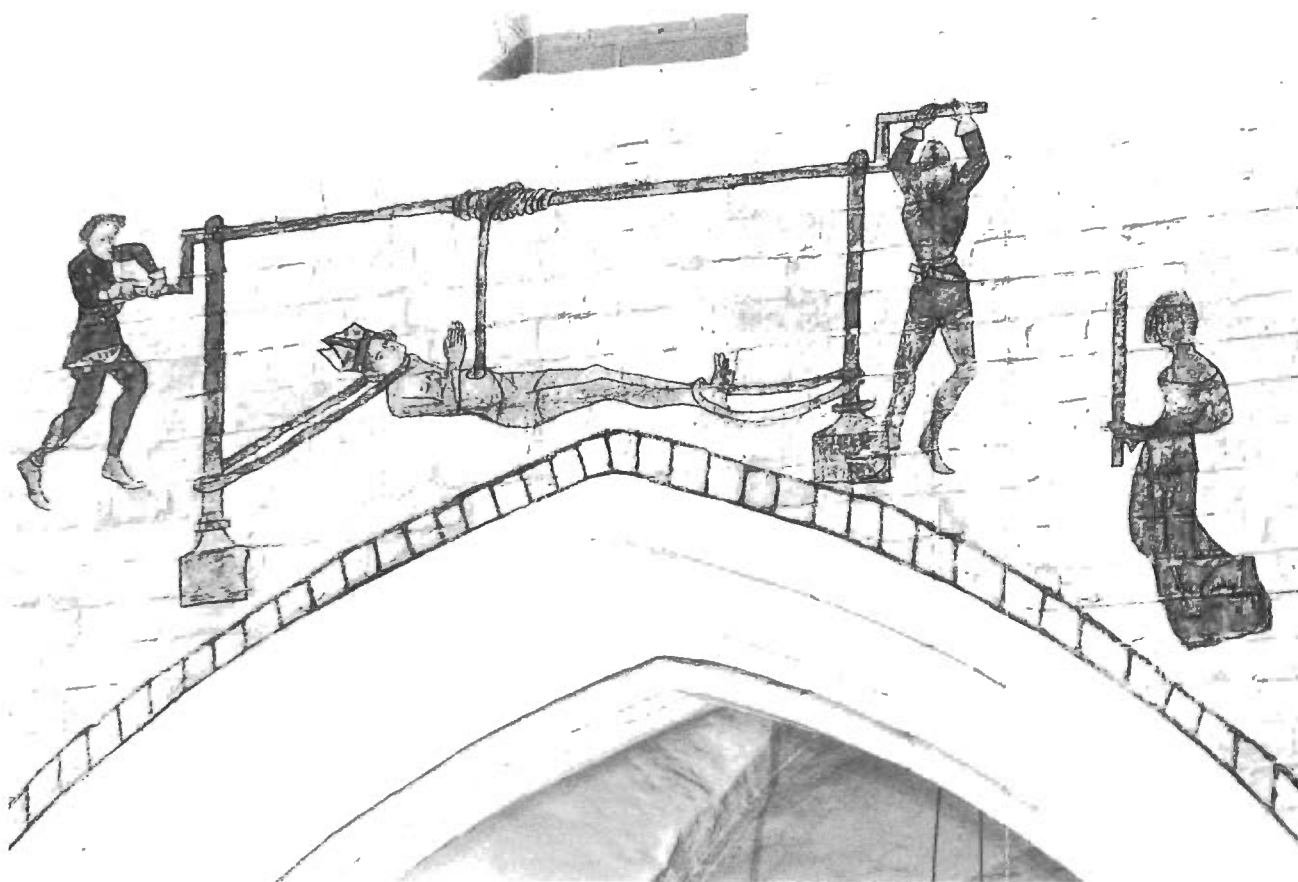
17. Kristus som verdens dommer.

en endnu ikke tydet indskrift samt resterne af et dyr, og at han i 3. hvælvings østkappe fandt benene af et nedstyrtende menneske. Sidstnævnte blev helt ødelagt ved udbedring af murværket. Det eneste man kan uddrage af rapporten er, at der har været flere kalkmalerier, men hvor mange og af hvilken art vil vi aldrig få at vide.

I 1972 trængte kalkmalerierne igen til at blive restaureret. Arbejdet blev lagt i hænderne på konservator Robert Smalley fra Nationalmuseet i København.⁴¹⁾ Sammenligner vi fotografier af kirkerummet fra perioden mellem de to restaureringer med det, vi ser nu, falder det i øjnene,

at nogle dekorative elementer på hvælvenes ribber og i østfaget er blevet dækket til i sidste omgang. Der ligger mere end en generation mellem de to restaureringer, der ligger også en forskel i de to konservatorers holdning til, hvor meget det er tilladt at rekonstruere ud fra mindre, bevarede brudstykker. Aug. Wilckens var ikke tilbageholdende på det punkt, og han har da også »hjulpet« Helligåndskirkens billeder på forskellig vis. Således er den liggende Jesse-figur malet af Wilckens på nogle spor af en liggende skikkelses dragt. På Erasmus-billedet fandt Professor Wilckens mellem den højre bøddel og englen en vrængende maske, som han valgte at dække igen. Også stamtræets nederste grene og enkelte af »forfædrene« er stærkt rekonstruerede. Kristushovedet i østhvælvingens østkappe må helt tilskrives Aug. Wilckens – her var kun glorien bevaret.

Hvordan man nu end vil vurdere restaureringsdetaljerne, er der grund til at glæde sig over disse kalkmalerier, der er med til at knytte forbindelsen bagud til kirkens tidlige år.

18. Den hellige Erasmus' martyrdød.

19a. Engel. Østhvælvingen.

19b. Kristus i korsglorie. Østhvælvingen.

20a-b. Maskehoveder. Østhvælvingen.

21. Hovedskibet set fra syd-øst. 1985.

Inventar

Hvordan kirkens udstyr har været i den første tid, har man ingen beskrivelse af. I 1508 omtales et St. Filips- og St. Jakobsalter,⁴²⁾ men der har sikkert været flere. I sideskibets og våbenhusets nordvæg kan man se to dybe nicher, der sikkert har huset hver et sidealter. Helligåndshuset, der skulle tage sig af fattige og syge, var en rig stiftelse; det samme var Den hellige Trefoldigheds Kalande. Der er ingen grund til at tro, at der har været sparet på udstyr til Guds ære og menighedens opbygelse. Men både reformationen og de efterfølgende usikre årtier for kirken har helt eller delvis tømt den for dens tidligere pragt.

Da kirken igen blev taget i brug til gudstjenesteformål, var det som luthersk kirke med dansk forkyndelse. Den nye gudstjenesteform gav præstens prædiken en central plads, og heraf fulgte nogle helt nye inventarbehov. Et alter skulle der stadig være, men kun ét. Præsten skulle have en passende talerstol, og menigheden skulle have bænke at sidde på. I årene 1574-79 blev der over hele byen samlet ind til nyt inventar og til kirkens istandsættelse. Beskaffenheden og mængden af det nye inventar kendes ikke. Men en strid om, hvem der egentlig havde lov til at sidde i de nye kirkestole, førte i 1577 til en klage til byens råd⁴³⁾, så stole har altså været tilstede så tidligt. Da indsamlingen gav overskud, er der grund til at tro, at der også i denne fase er blevet investeret i en prædikestol.

I 1602 blev kirken igen sat i stand for indsamlede midler, og også denne gang kom der mange penge ind. For kirkens indre blev en af konsekvenserne, at nordskibets østlige fag blev skilt fra for at komme til at tjene som våbenhus.

Prædikestolen

For inventarets vedkommende var den vigtigste nyanskaffelse en ny prædikestol. Der blev ikke sparet – man lagde opgaven i hænderne på en af tidens bedste billedskærere, Heinrich Ringerinck († 1629).

Heinrich Ringerinck (undertiden også skrevet Ringering og Ringeling) var indvandret til Flensborg engang i de tidligere 1590'erne; muligvis kom han fra Vestfalen. Nøjagtig hvorfra og hvornår han kom kan ikke fastslås. I 1596-97 fik han borgerskab i byen, og da det er noteret, at han fik det »for sin kunsts skyld«, må han allerede på det tidspunkt

have slået sit navn fast. Samme år blev han optaget i snedkerlavet. I 1615 købte han et hus i »Oluf Samsøes gård« i Ramsherred, dvs., at han efter den tid har haft hus og værksted i den nuværende Nørregade. I forbindelse med 30års-krigen og Wallenstein-troppernes besættelse af byen måtte mange flensborgere søge tilflugt i kongeriget. Heinrich Ringerinck rejste til København i 1627, og her døde både han og hans kone kun to år senere. Men de 30 år, han virkede i Flensborg, havde været rige arbejdsår. Fra hans værksted er udgået en del udskårne møbler, især skabe og kister, men det er dog mest kirkeinventar han i dag er kendt og skattet for. I en række sønderjyske kirker både nord og syd for grænsen findes værker fra hans hånd eller værksted. Til hans vigtigste arbejder i Flensborg hører orgelfacaden i Nikolajkirken, altertavlen i Vor Frue kirke og Helligåndskirkens gamle prædikestol.

Som kunstner tilhørte Ringerinck højrenæssancen, hvis formsprog går igen i alle hans værker. Som forlæg for sine billedskærerarbejder anvendte han undertiden grafiske arbejder bl.a. af den ældre Albrecht Dürer, men også af kobberstikkere som Heinrich Goltzius, Crispin de Passe og Johannes Sadeler, der var højaktuelle lige omkring 1600.

Helligåndskirkens prædikestol blev opbygget som en mangesidet kurv (5/8). De fem reliefprydede hovedfelter støder sammen i hjørnernes dobbeltpilastre, der foruden beslagværk, draperier og frugtværk bærer ti små, næsten fuldplastiske figurer af Kristus og ni apostle, der står på halvrunde konsoller under en baldakin. Hovedfelternes relieffer har som motiver 1) bebudelsen 2) Jesu fødsel, 3) korsfæstelsen, 4) opstandelsen og 5) himmelfarten. De enkelte billeder er omhyggeligt udført og virker velafbalancerede og elegante. Til siderne er de omgivet af pilastre, medens der opadtil er muslingeornamenter.

Stolens vandrette led har foruden fem felter med bibelcitater på plattysk; foroven er der henvisninger til citaternes oprindelse.

Den tilhørende lydhimmel er ligeledes polygonal. Rundt om den løber en bred stribe med indskrifter, der refererer til præstens forkyndelsesvirksomhed, f.eks. »Des Presters Lippen scholen de Lere Bewaren. Malachy 7«. Kronen ovenover har billeder af syv kartoucheindrammede dyder mellem trivelige, nøgne englebørn med marterredskaber.

I over 300 år var denne prædikestol Helligåndskirkens smukkeste udstyrsstykke. Den 18. august 1906 blev den af to mænd læsset på en trækvogn og kørt bort for året efter at blive sat op i den nybyggede St. Jørgenskirke. Klosterforstanderskabet havde solgt den for 500 mark + en ny prædikestol til Helligåndskirken.

Situationen var, at Helligåndskirken i nogle år havde været benyttet

22. Heinrich Ringerincks prædikestol, der nu kan ses i kirken i Jørgensby.

23. Kirkens nuværende prædikestol er fra 1927 og den tredje i rækken i løbet af kun 20 år.

af St. Jørgen-menigheden, medens den nye kirke i Jørgensby blev bygget. Helligåndskirkens prædikestol passede gæstemenighedens præst, Joh. Lensch, så godt, at han den 27.5.1905 til klostrets provisorer og forstandere bl.a. skrev: »Flensborgs St. Jørgensmenighed står overfor den opgave at skulle indrette og udstyre sin nye kirke. Da er den tanke opstået, om det ikke skulle være muligt, at vor menighed kunne tage den prædikestol, fra hvilken den fra sin begyndelse har hørt Guds ord, med fra Helligåndskirken til den nye kirke. Derved ville 1) enheden i menighedens udvikling finde udtryk; 2) de kommende slægter ville igen og igen blive henvist til menighedens historie og den gamle sammenhæng mellem Klostret og St. Jørgen, og 3) vi ville få et blivende minde om det smukke gæstevenskab, som Klostrets provisorer og forstandere nu gennem de ti svære begyndelsesår har vist.

... Jeg vil endvidere tilføje, at dette forslag endog er ønskværdigt for bevaringen af dette immervæk interessante træskærerarbejde. Altrets tilstand giver et meget betænkeligt eksempel på hvor meget træorm huserer i Helligåndskirken..«⁴⁴⁾

Endnu inden sagen er kommet til offentlighedens kendskab, henvender direktøren for Flensborg Museum, Dr. Sauermann, sig 23.6.1905 til den forvaltende klosterforstander, købmand P. Selck, med det indtrængende ønske, at prædikestolen i stedet bliver solgt til museet, der byder 1000 mark + en ny prædikestol til Helligåndskirken; hvis det måtte ønskes er museet også villig til at købe sølvkalken og lysekronen etc. 2. juli samme år forhøjer Dr. Sauermann museets bud til 1500 mark + en ny prædikestol. Han udtrykker endvidere forbehold overfor, om den gamle Ringerinck-stol vil passe ind i den ny St. Jørgenskirke. Hans og museets fremtidsønsker for Helligåndskirken er, at den må blive bevaret som bygning, men da helst som ramme om museets samling af kirkelig kunst, »Hvis De nu sælger det bedste stykke, som klostret ejer, for en lille vindings skyld, så bliver for os vor opgave overordentlig besværliggjort.«⁴⁵⁾

Uden at den danske menighed var blevet spurgt eller blot orienteret, vedtog et enigt klosterforstanderskab at lade St. Jørgen-menigheden købe prædikestolen.

Den frie danske Menighed var jo blevet opløst i 1864, så den danske menighed var endnu i 1905 en flok mennesker, der samledes til dansk gudstjeneste i Helligåndskirken – som menighed var den uorganiseret og uden juridiske rettigheder. Da den fik nys om salget af prædikestolen var harmen selvsagt stor, men ingen protester hjalp overfor de stærke kræfter, der her var på spil. Prædikestolen var tabt for Helligåndskirken,

og året efter skrev en tilfreds pastor Lensch 8. juli 1906 i Flensburger Nachrichten: »Danskerne har i 300 år nydt gratis gudstjeneste (i Helligåndskirken), og derfor har de tabt følelsen for, at de nyder en velgerning – de er stillede som et menneske, der i årevis har haft gratis bespisning i et hus og så til slut påstår, at den fremmede sølvske, som han har spist med ved det fremmede bord, er hans egen«. ⁴⁶⁾

Striden om prædikestolen fik dog ét positivt resultat, idet den førte til dannelsen af foreningen »Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn«, der efter afstemningen i 1920 skulle komme til at forberede den kommende »Den danske Menighed i Flensborg«, den menighed, der siden 1927 i god forståelse med kirkens ejer efter 1911, Vor Frue Sogneforbund, som lejer har benyttet kirken og deltaget aktivt i omsorgen for bygningen.

Ved striden om prædikestolen var det aldrig blevet bestridt, at Helligåndskirken også fremover skulle have en sådan – en erstatningsprædikestol indgik både i St. Jørgensmenighedens og i museets tilbud. I 1906 opstilledes da også en ny, enkel egetræs-stol som aftalt mellem klostret og St. Jørgens menighed. Denne afløstes i 1927 af den nuværende prædikestol, der efter tegning af arkitekt Holger Mundt, Sønderborg, blev udført af snedkermester P. Schmidt og billedeskærer Chr. Brodersen, Flensborg. Stolen var en gave fra den danske Trinitatis-Menighed i Chicago, hvis daværende præst, A. W. Andersen, var gammel Flensborgdreng.

24. Hovedskibet set fra orgelpulpitret.

Altertavlen

Altertavlen, der står på et hvidkalket, muret alterbord, er skænket til Helligåndskirken i forbindelse med den omtalte restaurering i 1718-19. Der er tale om en barok søjlealtertavle med fire frisøjler, af hvilke de to yderste er trukket tilbage, så sidefelterne står skråt. Søjlerne hviler på et fodstykke, en såkaldt predella, og de bærer en forkrøppet gesims-gavl. Set på afstand virker helheden lidt tungt pompøs, men også velproportioneret. Går man tættere på, holder dette indtryk sig, hvad søjlerne og hele opbygningen angår, og man glæder sig over det overdådige og dygtige træskærerarbejde i vingernes akantusranker og de joniske søjlekapitæler. Men den flotte rammes indhold skuffer lidt, figurerne er ikke nogen stor kunstners værk.

Tavlens hovedfelt, der er lidt over to meter højt, optages af et udskåret opstandelsesbillede. Kristus, der har højre hånd hævet til velsignelse og i venstre hånd holder opstandelsesfanen, har netop forladt graven. Der er ikke megen flugt over figuren, der står med fødderne solidt plantet på en af de svulmende skyer, der også udgør dens baggrund. På hver side af den tomme kiste står en romersk soldat med hjælm og rustning; både soldaternes stilling, bevægelser og ansigtsudtryk er overdrevne – ikke forbavselse, men måben synes at være deres reaktion og giver dem et skær af ufrivillig komik.

I hvert af de to skråt tilbagetrukne sidefelter mellem søjlerne står en kvindeskikkelse. Den ene bærer kors og kalk, den anden anker og due. Over deres hoveder er der dekorationer i form af musling og ranke. Figurerne er to af kirkekunstens ofte benyttede symboler: Spes og Fides eller Håbet og Troen.

På de fire søjlers kapitæler hviler et forkrøppet bjælkeværk med en gavl. I gavlen over Kristi hovede sidder helligåndsdue omgivet af en strålekrans. På hver side af due er anbragt en putto – et nøgent englebarn med en palmegren. Over gavlens højeste punkt er der endnu en strålekrans, her omkring Jahve-tegnet. Dette omgives af endnu to af de gamle dyder gengivet som kvindeskikkelser. Til venstre sidder Caritas eller Barmhjertigheden, der kendes på, at hun har et barn ved brystet. Figuren til højre bærer et kors, der ikke er tilstrækkeligt til at identificere hende med.

Tavlen er overvejende hvid med forgyldte detaljer. Før restaureringen i 1972 var grundfarven sort, medens søjler og figurer overvejende var hvide. En undersøgelse viste, at der tidligere havde været lyse farver, og man valgte at lette lidt af det tunge indtryk ved at gøre sort til hvidt.

25. Johan Zimmers barok-altertavle. 1985.

26-27. Detaljer af altertaolen.

Kun sokkelpartiet afviger farvemæssigt. Dets midterfelt, der kun er 45 cm højt og 85 bredt, har et oliemaleri på trægrund. Der er tale om en nadverfremstilling med Jesus og de 12 apostle omkring et næsten kvadratisk bord. På søjlesoklerne på hver side af maleriet står med forgyldte bogstaver på sølv: »Unser Herr Jesus Christus, in der Nacht, da er verrahten vard...«

På soklens skrå sidefelter bringes med forgyldte bogstaver på sort grund oplysning om, hvem der har skænket tavlen:

»PETER RIVSELL und seine Liebste Lucia Riveselln gebohrne Strickerin – Haben dieses Altar Gott zu Ehren und der Kirche zur Zierde verehret.«

På bjælkeværket lige over de to midterste søjler hænger de ovale portrætter af stifterparret.

Peter Rivesell⁴⁷⁾ (8.3.1679-29.1.1726) var købmand og krydderihandler i Flensborg. Han var af gammel købmandsfamilie, idet hans oldefar drev handel i Stade i Holsten. Hans bedstefar flyttede til Flensborg og synes at have været en anset købmand. I hvert fald nævnes han som oldermand for »de 24« og som curator for Latinskolen. Peter Rivesell giftede sig i 1710 standsmæssigt med købmand Christian Strickers datter Lucia († 1762). Flere af deres efterkommere fulgte familietraditionen; den kendteste af dem er vel sønnesønnen Peter Rivesell (9.4.1756-17.10.1842), der foruden at drive forretning også skrev sin bys historie. Han boede iøvrigt i Storegade 85, hvor nu Flensborg Avis har til huse.

Tavlen blev skåret af billedskærer Johan Zimmer; også han har tænkt på sit eftermæle, omend han valgte den beskedne plads på altrets bagside til sin indskrift. Der står:

»IN DIESEN ALTAR WIRD MEIN WERCK MICH VEBERLEBEN DOCH
WIL ICH GOTT DIE EHR UND NICHT MIR SELBER GEBEN EIN KEN-
NER DENCKT NOCH IM BESTEN MEIN HIEBEI
WAN KEINER KVENFTIG WEIS WER JOHAN ZIMMER SEI«

Denne indskrift synes at have inspireret billedskærer G. Matthiesen fra Oversø, der i forbindelse med sin restaurering af tavlen i 1927 satte følgende ord på bagsiden:

»Anno 1927. Erhaltung des vom Holzwurm zerstoerten Altars
war mein Bestreben. Die gleiche Dauer hab ich ihm
nochmals gegeben. Doch kein mehr wissen
nach 200 Jahr wer Matthiesen-Oeversee war.

GM.«

Foruden Helligåndskirkens altertavle har Zimmer skåret en lydhimmel til døbefonten i Nikolajkirken (1723) samt muligvis et krucifiks til Klosterkirken (1716), ligesom han i 1718 udførte en stor altertavle til Frederiksberg kirke i Slesvig. Klosterregnskabet fra 1719 viser en udgiftspost på 14 mark for transporten af hans altertavle fra Slesvig til Flensborg, hvilket tyder på, at vi skal følge hans spor i Slesvig.

28. Altertavlens stifterpar, Peter og Lucie Rivesell, lod deres malede portrætter ophænge på tavlens midtersøjler.

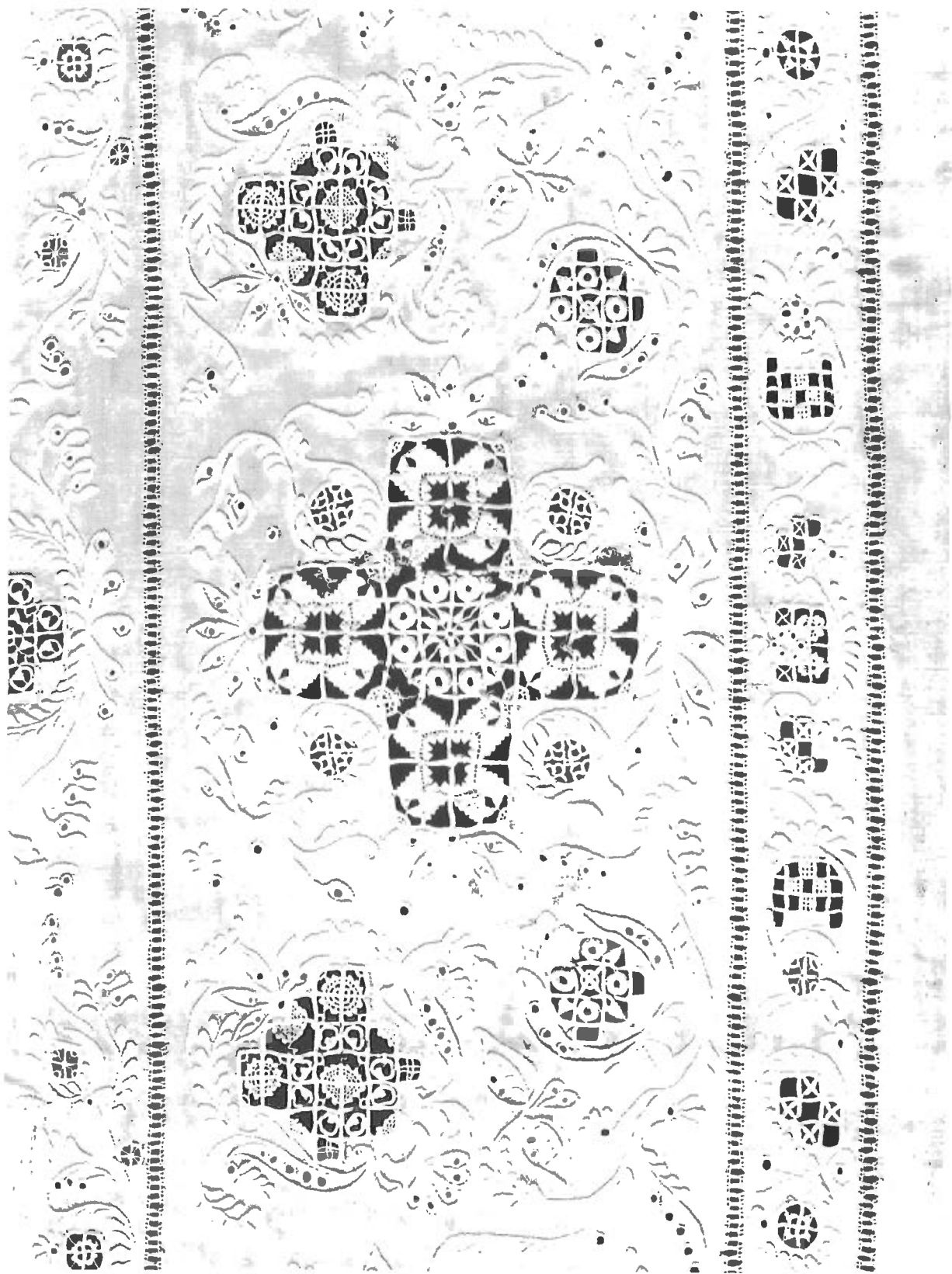
Alterduge

Til et alters smukkeste prydelser hører menighedens omsorg. Denne er vel aldrig blevet udtrykt tydeligere end gennem de alterduge, som mere eller mindre anonyme kvinder i årenes løb har investeret et utal af sting, timer og tanker i. Dugenes materiale er forgængeligt, og tendensen til at måle værdier som metalværdi eller kunstværdi gør, at vor viden om kirkens alterduge er yderst mangelfuld. I 1719 havde Helligåndskirken et gammelt rødt alterklæde med frynser, og fik en hvid lærredsdug skænket af amtsforvalter Matthias Lobedanz.

Inventariet fra 1731 nævner en ny dug af rød damask og hvidt sølvmor med guldfrynser, der sammen med en hvid sølv mors messeskjorte er en gave fra frøken Duve. Men siden har der været mange. I fuld respekt for alle de kvinder, der i århundredernes løb har bidraget til kirkens udstyr skal her blot nævnes et enkelt eksempel på den skønhedssans, flid og kunnen, der har været udfoldet på dette særlige felt. Det drejer sig om en tre meter lang alterdug udfyldt med de smukkeste motiver og bunde, som kan fremvises indenfor hedebosyningen.

Tegningen blev skabt af senere museumsinspektør ved Dansk Folke-museum, Elna Mygdal, hvis søster kommunelærerinde frøken M. Mygdal udførte broderierne. Et dansk tidsskrift bragte i 1920'erne billeder og en kort omtale af dugen. Artiklen slutter således: »Det er ikke til private Bekendte eller Venner, Frøken M. har syet Alterdugen, det er til sine udelukkede Landsmænd i Flensborg, som samler sig om den danske Kirke dernede. Siden 64 er den kønne gamle Kirke blevet berøvet mange af sine smukke, gamle Prydelser, sin Prædikestol og en Alterdug, der fandtes dernede. Nu skænker Frøken Mygdal denne dejlige Alterdug til de danske dernede privat, saadan at den tilhører Menigheden og ikke Kirken. For tiden holdes den danske Gudstjeneste i Menighedshuset, men Danskerne haaber stadig paa at faa lov igen at bruge den gamle danske Kirke. Hvordan det end gaar, vil Frøken Mygdals Gave blive et stort og smukt Vidnesbyrd om de Følelser, der næres af mange herhjemme, og om hvad et enkelt Menneske kan sætte ind paa at give de danske hinsides Grænsen et Bevis paa Kærlighed og Medfølelse med dem. Anden Juledag rejste Frøken Mygdal selv derover med Gaven, der til lange Tider vil bevares som et enestaaende Vidnesbyrd om den dybe Nationalfølelse, som kun vokser ved at trædes under Fødder, men som trænger til Opmuntring og Støtte.«

Marianne Mygdals dug er nu mørnet og ikke længere i brug. Alteret dækkes i dag af en hvid dug med kors og drueranker i kontrastfarve broderet af børnehaveleder Margot Asmussen og fru Astrid Matthiesen.

29. En alterdug med motiver i hedebo-syning var en gave til Den danske Menighed i 1923.

Frederik den Andens bibel

Til altret hører også et slidt eksemplar af den bibel, som kong Frederik II i 1589 lod trykke hos en af tidens betydeligste danske bogtrykkere, Mads Vingaard i København. Der er tale om en stor foliant, trykt i to spalter med fraktur og schwabacher og illustreret med træsnit omgivet af brede rammer. Denne bibel, der i mange år lå opslået på tredje side, hvor det danske våben findes, er særlig værdifuld for Helligåndskirken, fordi den rummer de håndskrevne tilføjelser vedrørende kirkens danske præster fra 1588.

Histori om Jacob.

Dette er et smukt Exempel/ hvorledes Jacob er sine Forældre lydig / oc begæret at giffre sig efter deris vilie. Thi i saadan sag skulle Bøen besynderlige ansee deris Forældris vilie / oc bestitte sig / at de intet tage sig for imod deris Forældris vilie oc vildskab / Som mand seer / at der er seldom lycke hos / naar Bøen giffre sig imod deris Forældris vilie / oc høye lige bedesiffue deris Forældre. Thi Gud vil giffue Lætes folck lycke om de frygte Gud / psalm. 128. Men om inand icke lyder sine Forældre oc gjør imod deris vilie / der Vand icke vere Guds fryct / der bliffuer icke heller god lycke.

Siden er her en anden Histori. hvorledes Guds Nabens bærte for Jacob i en drøm / oc med en ny Societelse stads fester den velsignelse om Christo / oc om Canaans Land / huilcke Esau hafde foractet. Der saare forplicter Jacob sig igen for Gud / at hand vil sette alt sit haab oc trost ale ne paa denne nandige Guds / tiene hannem / oc bygge it Guds huiff paa den sted / oc forfremme oc opholde den rette Guds tieniste paa samme sted / met Tiende aff alt sit Guds. Vff til Exempel / at wi oc lære saa at vende Guds velsignelse / oc bruge hende til at opholde hans Guds / oc den rette Guds tieniste.

A.
Jacob.

Jacob
fare til Hæran
i sit 77. Aar /
effter at hand
met siug haff
de saant vels
signelsen huil
den hannem
dog met rette
kuede at
haffue.
Osee. 12.

Naa kallede Isaac Jacob sin Eøn til sig / oc velsignede hannem / oc bød hannem / oc sagde til hannem / Du skalt icke tage dig nogen Hustru aff Canaans Døtter : Men red dig til / oc far hen til Mesopotamiam til Bathuel / din Moder Faders Huff / oc tag dig der en Hustru aff Labans din Moderbroders Døtter. Den Almæctigste Gud skal velsigne dig / oc giøre dig Frucht

sommelig / oc formere dig / at du skalt bliffue til en stor hob Folck. Hand giffue dig Abrahams velsignelse / Dig oc din Eød met dig / at du skalt besidde det Land som du est fremmed vdi / huilcket Gud gaff Abraham. Saa sende Isaac Jacob hen / oc lod hannem fare til Mesopotamiam til Laban Bathuels Eøn i Eyrrien / hans oc Esaus Moders Rebecka Broder.

Der Esau saa nu / at Isaac haffde velsignet Jacob / oc sent hannem til Mesopo-

31. Titelside fra Frederik IIs bibel.

Alterkalkene

Af det øvrige alterudstyr fortjener den gamle gotiske sølvkalk særlig interesse. Den er kirkens ældste inventarstykke, og det eneste der går helt tilbage til Sønke Kules tid lige omkring år 1400.

Kalken er kun 16 cm høj og består som normalt af fod, skaft og et tragtformet bæger. Alle dele er af sølv; bægeret, der har en diameter på 11,5 cm, har formodentlig været forgyldt indvendigt, men forgyldningen er forlængst slidt af. Den sekssidede fod har en kant af gennembrudt firpas-mønster; på dens overside er påloddet et lille forgyldt krucifiks. Langs fodens rand kan man læse følgende latinske sætning, der står med meget tætte minuskler: »dominus p marus dedit istu calicem orate pro eo« altså »hr. P. Mar(us) skænkede denne kalk. Bed for ham«.

Skaftet, der svarende til fodens form er sekskantet, har mellem øverste og nederste led en kraftig knop. Denne er udstyret med seks rhombeformede felter – såkaldte bosser, der hver bærer et bogstav. Tilsammen danner de seks bogstaver ordet »jhesus«.

Det har været nævnt, at kalken skulle være stiftet af ingen ringere end dronning Margrete I, der jo indskrev sig både i byens og Kalandets annaler⁴⁸⁾. Hvor megen sympati man ellers kunne have for tanken, må den imidlertid udelukkes på grund af indskriftens oplysning. Også Ivar Juel, dronning Margretes slotsfoged på Duborg slot, har været bragt ind i billedet som den ædle giver⁴⁹⁾. Denne formodning må tilskrives vanskeligheden ved at læse de tætte minuskler – pmarus kan meget let læses som ywarus (Ivar); fra Ivar har det været nærliggende at trække forbindelsen til Ivar Juel, der nævnes som medlem af Kalandet⁵⁰⁾. P(eter) Mar eller Marus har ud over kalken, sit navn og sin bøn ikke efterladt sig noget, der kan fortælle, hvem han var. Man kan blot fastslå, at Mar (til dyrenavnet mår) har været anvendt som personnavn i hans tid.

Den gamle kalk, der nævnes i et inventarium allerede i 1419, er ikke længere i brug – af sikkerhedshensyn er det skønnet nødvendigt at opbevare den udenfor kirken. Den tilhørende samtidige disk eller oblatbakke er ikke mere tilstede.

I 1783 fik kirken endnu en alterkalk. Et mestermærke ved fodens rand afslører, at den er fremstillet hos sølvsmed Hans Boysen i Slesvig. Kalken er 21 cm høj og har en bred fod (14 cm i diameter) og et lavt, bredt bæger (13,5 cm i diameter). Bægeret er forgyldt indvendigt og langs mundingsranden. Skaftet er balusterformet med en stor, kraftig knop. Fodens overside bærer indskriften: »Dem Hospital zu Flensburg gehoerig Anno 1783«. Under foden er kalkens vægt angivet til 36 1/2 lod.

32. Kirkens ældste inventarstykke, den gotiske alterkalk.

33. *Alterkalken fra 1783.*

34. Vinkande til det altersæt, der benyttes i kirken i dag.

Den sølvkalk, der anvendes i dag, er af nyere dato. Den er en del af et sæt bestående af kalk, vinkande og oblatæske skænket ved indvielsen af Ansgar-kirkesal i 1921 af bankdirektør P. Thomsen (1860-1922), købmand Niels Uldall (1875-1940), Flensborg, og lærerinde M. Mygdal († 1924), København. Sættet er stemplet H. N. J. Lassen.⁵¹⁾ Hans Nicolai Jonathan Lassen (1890-) var fjerde generation af den kendte guldsmedeslægt Lassen. Hans oldefar var Christian Lassen (1776-), hans bedstefar H. N. J. Lassen (1813-98) og hans far H. N. J. Lassen (1846-). I samme form og mønster som altersættet er en messingdåbskande, der ligeledes var en gave ved indvielsen i 1921.

Oblatæske

Til kirkens ældre klenodier hører en lille rund oblatæske fra 1600-tallet. Den er 6 cm høj og har en diameter på 10 cm. Låget har en smuk pibestavsborn og en smal krans af indstemplede egeblade. Inden i låget kan man med besvær læse de næsten bortslidte initialer og årstal J. B. (eller muligvis F. B.), 1662 (evt. 1669). Mesterstemplet er desværre ulæseligt.

I fortegnelsen over Helligåndskirkens løsøre fra 1719⁵²⁾ nævnes ingen oblatæske, men i inventariet for 1731⁵³⁾ nævnes blandt de ting, som præsten har i forvaring i sit hus, en sølvoblatæske skænket af en frøken Duve. Den eneste oplysning om æsken er, at den vejer 12 lod, men da det er den første oblatæske, der optræder i kirkens arkivalier, er der en vis sandsynlighed for at der er tale om den netop beskrevne. Ældre initialer og årstal på oblatæsker tjener ofte mere som støtte for genstandenes aldersbestemmelse end til bestemmelse af deres åremål som kirkesølv; mange oblatæsker har oprindeligt været beregnet til verdsligt formål, f.eks. til opbevaring af kandis eller tobak.

35. Oblatæske fra 1600-tallet.

To sølvlysestager

Helt sikre oplysninger har man om de to store sølvlysestager, der også hører kirkens alter til. Om dem kunne man i Illustreret Tidende 1866 et par dage efter overdragelsen læse:⁵⁴⁾

»Et Par Alterstager til den danske Kirke i Flensborg.

Grosserer Overbeck er en gammel brav Flensborger, som har givet et smukt Beviis paa sin ædle Tænkemåde og trofaste Kjærlighed til Alt, hvad der er Dansk, ved i denne Fornedrelsens Tid at skjenke den danske Kirke en skøn og værdifuld Prydelse af to Sølv-Lysestager, som blev bragt op til Kirken sidstafvigte Onsdag den 28de Marts, hvor Pastor Jørgensen og Hospitalsforstander P. Jordt vare tilstede for at modtage dem, den Første paa Menighedens, den Anden paa Hospitalets Vegne. Den hæderværdige Giver satte selv Lysestagerne paa Alteret »i Faderens og Sønnens og den Helligaands Navn«, hvorpaa Præsten takkede paa en smuk Maade, idet han lyste Herrens Velsignelse over ham. Tilstede ved denne under de nuværende Forhold dobbelt betydningsfulde Handling vare, foruden de Ovennævnte, Guldsmed Iversen, der har forarbejdet Stagerne, og Degnen H. M. Tofte, hvis Navn har en god Klang hos den danske Kirkes Venner. Det maa have været et underligt bevæget, men velsignet Øjeblik, da denne lille Kreds af gamle Flensborgere og fødte Slesvigere stod der omkring det paa Prydelser ellers saa fattige, men nu ved Tro og Kjærlighed saa rige Alter. Næste Dag, som var Skjærtorsdag, brændte Lysene første Gang i de nye Stager, og som sædvanligt, var Kirken ganske fuld den og alle de følgende Helligdage. – »I denne mørke Tid« – skriver en Flensborger – »da man her stræber alt Dansk efter Livet, har denne Gave glædet os meget, og vil vel ogsaa glæde andre Danske. Man kan dog see, at der findes folk her, som have Noget tilovers for Menigheden, *der ikke maa existere!* De kan troe, vi føre en Kamp paa Liv og Død.« – Hvad nu Stagerne angaaer, da ere de 23 1/2 Tomme høje, af tolvlødigt Sølv og veie omtrent 200 Lod. Foden er 10 Tommer bred. De ere udførte efter egen Tegning af den hæderligt bekjendte Guldsmed Iversen, der har udført flere smukke Arbejder, blandt hvilke dette efter Kjenderes Dom indtager en fremragende Plads, og gjør Konstneren, ligesom Giveren, Ære. Stagerne ere tresidede og have paa hver Side af Foden et lille Skjold, med Indskrifter og andre Prydelser. Forsiden af den ene Stage har et Christushoved og den Indskrift: »Til vor Frelzers Ære og til Erindring om min elskede Moder, Fru Maria Lucia født Jauch, født d. 22de Jan. 1759, død d. 11te Septbr. 1808, hvis Støv hviler her i denne Kirke«. Forsiden af den anden Stage har til Prydelse en Kalk, en Bibel og en Palmekvist, og denne

36. Den ene af to alterstager, som skænkedes til kirken i 1866.

37. Indskrifter på stagneres skjolde minder om giveren og hans hensigt.

Indskrift: »Foræret til den danske Kirke i Flensborg af Carl Wilhelm Overbeck. Taget i Brug første Gang Skjærtorsdag d. 29de Marts 1866«.

Saaledes tænker og handler man endnu i Flensborg, halvandet Aar efter den frie danske Menigheds Opløsning, og i den samme stille Uge, da Dødsdommen skulde fuldbyrdes på den livskraftige danske Borger-skole. – Hvad gjør man imidlertid herovre? G.«

Grosserer Carl Wilhelm Overbecks mor, Marie Lucie Overbeck, født Jauch, var gift med bagermester Carl Wilhelm Overbeck, der boede i Nørregade lige ved Marietrappen, hvor nu Dansk Centralbibliotek har til huse.

Den omtalte guldsmed Iversen var Andreas Riewert Iversen (*1822). Indskriften på den ene stage, der nævner, at Marie Lucie Overbeck døde i 1808, ser ud til at have givet anledning til at stagerne er blevet tilskrevet guldsmed Riewert Iversen⁵⁵⁾ (1780-1860), men denne var af gode grunde ikke tilstede i kirken i 1866.

To messingstager fra 1719

Samme år som kirken fik sit alter, fik den også de to svære messinglysestager, der stadig pryder det. De er 44 cm høje og i tidens traditionelle form med balusterformet skaft og en kraftig knop. Af deres indskrift fremgår kun: »Hr. Hinrich Lichtenberg og Hans Christian aus Horsens. Anno 1719«. Klosterregnskabet angiver stagneres værdi til 41 mark og oplyser endvidere, at den træform, efter hvilken de var lavet, fulgte med gaven, der i øvrigt også omfattede to væglamper til en værdi af 15 mark.

De to givere var begge storkøbmænd, men kun Hans Christian var fra Horsens – Hinrich Lichtenberg var flensborger. De var besvoglede, idet Hans Christian, eller Hans Christensen (1670-1749), havde været gift med Hinrich Lichtenbergs søster Geske (1673-1697), der døde tidligt efter at have født sønnen Gerhardt (Gerdt). Familieforbindingen mellem Flensborg og Horsens forblev imidlertid intakt, og Gerdt fik en del af sin handelsmæssige uddannelse hos morbroderen, hvis navn han antog, og som han efter i 1735 at være blevet adlet videreførte som de Lichtenberg.⁵⁶⁾

Hvordan kirkens alterudstyr har kunnet komme uskadt gennem århundreders krig og ufred – gennem perioder, hvor kirken foruden at være udsat for plyndring også har været benyttet som lazaret eller som indkvarteringssted for soldater og krigsfanger, giver pastor Thomas Hoyer Jensen (præst ved Helligåndskirken 1801-1820) et kort glimt af i sin dagbog fra begyndelsen af forrige århundrede:

»Efter slaget ved Sehested (10. dec. 1813) hørtes en aften larm uden for kirken; da jeg kom ud på gaden, så jeg med skræk og beklagelse en del af vore kavallerister på flugt, blodige, snavsede og på jagt efter kvarter – en del af dem fandt en kort tid med deres våben og tæpper ly i min kirke. Denne beslaglagdes to gange under krigen, først af vore egne tropper, som gemte deres lazaretsager deri, og så af kosakkerne. Vi havde længe gået og ventet på dem med bange anelser, og så en dag vækkedes jeg brat op af min middagssøvn ved en frygtelig krigsmusik, som måtte hidrøre fra kosakker. De blev ikke længe, men vendte snart tilbage fra Jylland og gemte da deres bytte, korn, brændevin, brød og især friskslagt kød, i min kirke. Samme aften, de kom tilbage, holdt de auktion derover. En kommissær stod foran alteret med en brændende pibe i munden og huen på hovedet og tog ivrigt imod rede penge, medens han lige så ivrigt drak af en flaske, han havde stående ved siden af sig. Før fjenderne kom, havde jeg skaffet kirkens alterkar og lysestager bort og gravet dem ned i mit værksted. Medens kosakkerne opholdt sig i Flensborg, så det meget krigerisk ud. Anføreren, grev Tettenborn, rekvirerede heste, penge, tøj, havre – kornet kom så hurtigt, at man kunne vade deri i byens gader. Men kom man ikke straks med det, han befalede, truede Tettenborn med at tænde ild i byen; han beordrede magistraten til at indfinde sig hos ham og truede postmesteren med rotting, hvis han ikke skaffede de forlangte postheste. Selv opholdt han sig mest af frygt for indkvarteringen hos sine heste og sov i sneen mellem deres ben. På Søndertorv antændtes store bål, og foran min kirke stod kosakkernes lanser i pyramider.«⁵⁷⁾

Orgelpulpitur og orgel

Vender man sig fra alteret og dets udstyr mod kirkens vestende, vil man se denne domineret af orglet og orgelpulpituret. Den middelalderlige kirke havde hverken orgel eller pulpitur; man byggede kirkerne ud fra en vurdering af det øjeblikkelige pladsbehov, og ved Helligåndskirkens planlægning synes der ikke at have været vurderet lavt. I betragtning af, at den blev bygget først og fremmest som kapel for Kalandets begrænsede skare og for Helligåndshusets lemmer og tilknyttede, må den have været rummelig. Selv om messerne naturligvis kan have været besøgt af andre, har der været plads til mange – folk stod jo op og krævede således mindre areal end senere. Skiftende tider har gjort sig gældende også indenfor kirkelivet, og Helligåndskirken har oplevet perioder, hvor der ikke var plads nok til alle. Pulpiturer af forskellig størrelse har kunne afhjælpe problemet. I 1927 skønnedes det således nødvendigt at udvide det nuværende vestpulpitur, medens behovet tillod en indskrænkning i 1972.

Et orgelpulpitur nævnes i Helligåndskirken allerede 1640,⁵⁸⁾ men om kirken virkelig har haft orgel så tidligt er nok tvivlsomt. Det første »orgel«, man hører om her, var et lille positiv, som pastor Thomas Hoyer Jensen i 1805 købte af amtmand v. Brømsen efter en indsamling til formålet.⁵⁹⁾ Ved samme lejlighed anskaffedes et antal eksemplarer af den danske Evangelisk-kristelig Psalmebog til kirken. I 1876 leveredes der et nyt orgel fra Böhme og Jensen i København. Det havde kun ét manual og pedal og spændte over otte stemmer. Orgelfacaden var nygotisk. Dette orgel solgtes i 1927 til Rylskov kirke, og Helligåndskirken fik et nyt og større orgel bygget hos Zacchariassen i Aarhus. I julen 1975 indviedes kirkens nuværende orgel, der er leveret af orgelbyggerfirmaet P. Bruhn og søn i Årslev. Domorganist Svend Prip, der som rådgiver blev inddraget i planerne for det nye orgel, fortæller om de højst forskellige og umiddelbart vanskeligt forenelige ønsker han blev mødt med bl.a. »Orglet skulle have omkring 25 stemmer, Rygpositiv, og så skulle der kunne spilles César Franck på det« og »Det var endvidere et ønske, at et »skævt« placeret, blændet vindue på vestgavlen ikke helt tildækkedes. I samarbejde med arkitekt Jens Dall udarbejdedes en til hele orglets koncentrerede opbygning svarende meget enkel, asymmetrisk facade«.

For kirkens orgelinteresserede besøgende kan en kort gennemgang af udgangspunkt og resultat måske være nyttig. Svend Prip meddeler herom: »For orgelbyggeriet P. Bruhn & Søn og mig blev det til en udfordring, og tanken opstod snart at gå ud fra en 3-manuals opbygning,

38. Hovedskibet set fra øst. 1982.

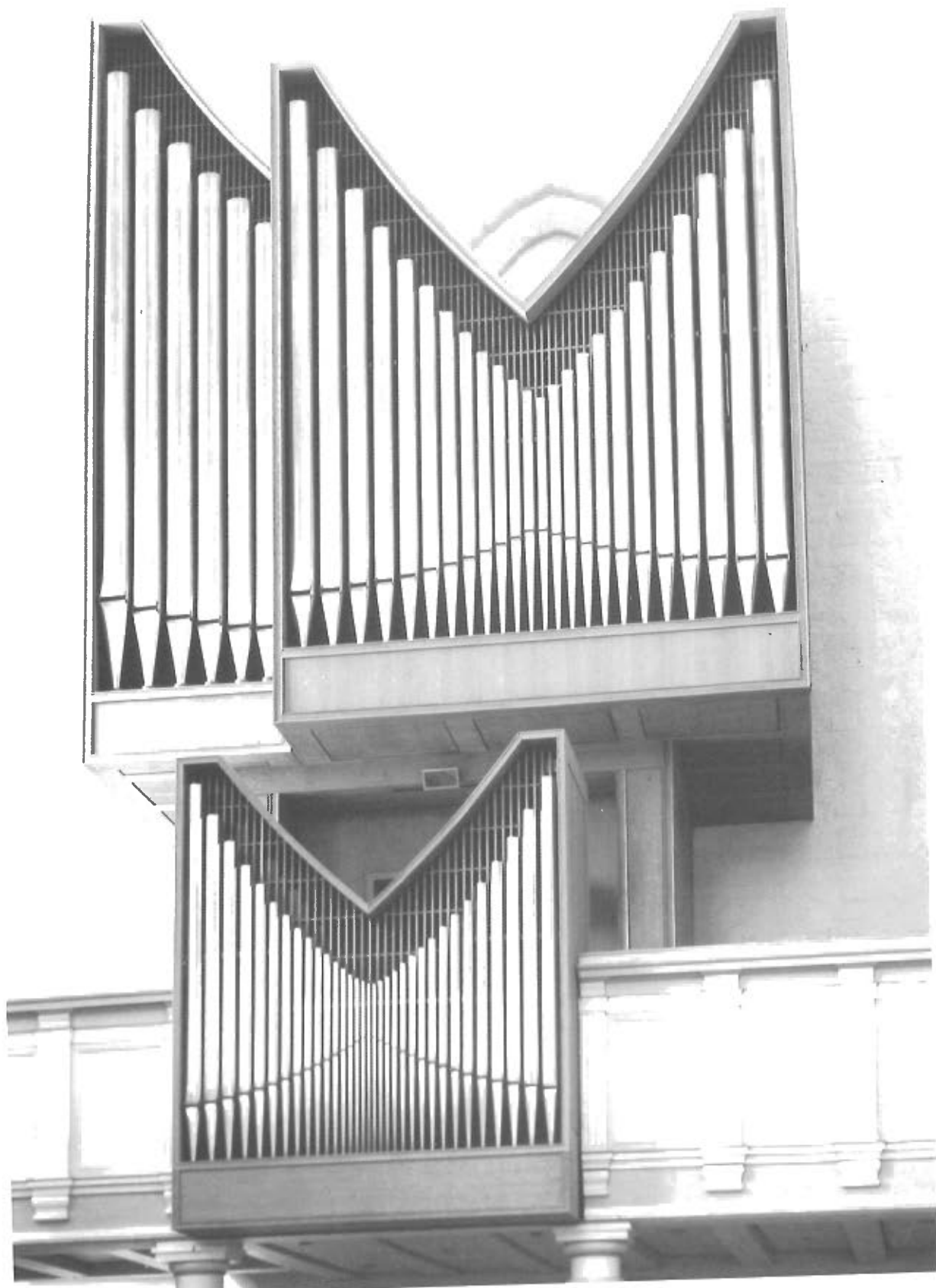
som først og fremmest kendes fra en del nyere Frobenius-orgler, hvor helt ned til omkring en snes stemmer er fordelt på 4 værker: F.eks. et Hovedværk eller Brystværk, delt på 2 manualer og i fælles svelle, samt et Rygpositiv og Pedal. – I det 26-stemmige Flensborg-orgel fik hovedværket og det umiddelbart bagved i samme hus placerede Svelleværk en vis samhörighed, men alligevel som også Rygpositivet og Pedalet en rimelig selvstændighed.

RP:	HV:	SV:	PED:
Trægedakt 8'	Gedakt 16'	Gemshorn 8'	Subbas 16'
Principal 4'	Principal 8'	Salicet 4'	Principal 8'
Rørfløjte 4'	Rørfløjte 8'	Tværfløjte 2'	Quintatøn 4'
Nasat 2 $\frac{2}{3}$	Oktav 4'	Larigot 1 $\frac{1}{3}$ '	Oktav 2'
Blokfløjte 2	Oktav 2'	Piccolo 1'	Fagot 16'
Scharf II	Cornet III	Trompet 8'	P + R
Krumhorn 8'	Mixtur IV	Vox Humana 8'	P + H
Tremulant	H + R	Tremulant	P + S
	H + S		

I forhold til stemmetallet rummer den meget koncentrerede disposition usædvanligt mange registerfamilier og tonehøjder. Der er i høj grad tænkt på den franske barok, men den samtidige tyske litteratur er på ingen måde ladet i stikken, og der er også gode muligheder for afstikkere ind i det romantiske område.⁽⁶⁰⁾

39. I 1975 fik kirken sit nye orgel.

40. Den asymmetriske orgelfacade.

Lampetter og lysekrone

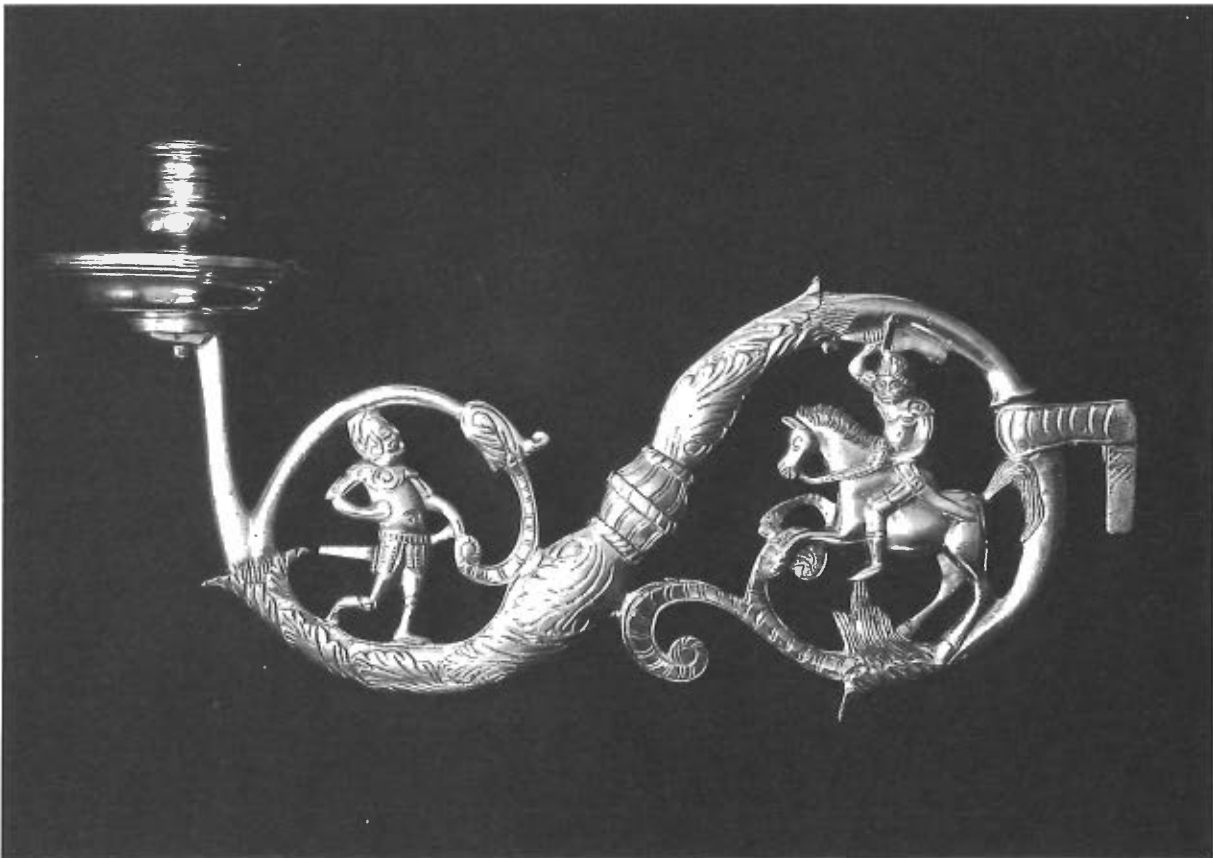
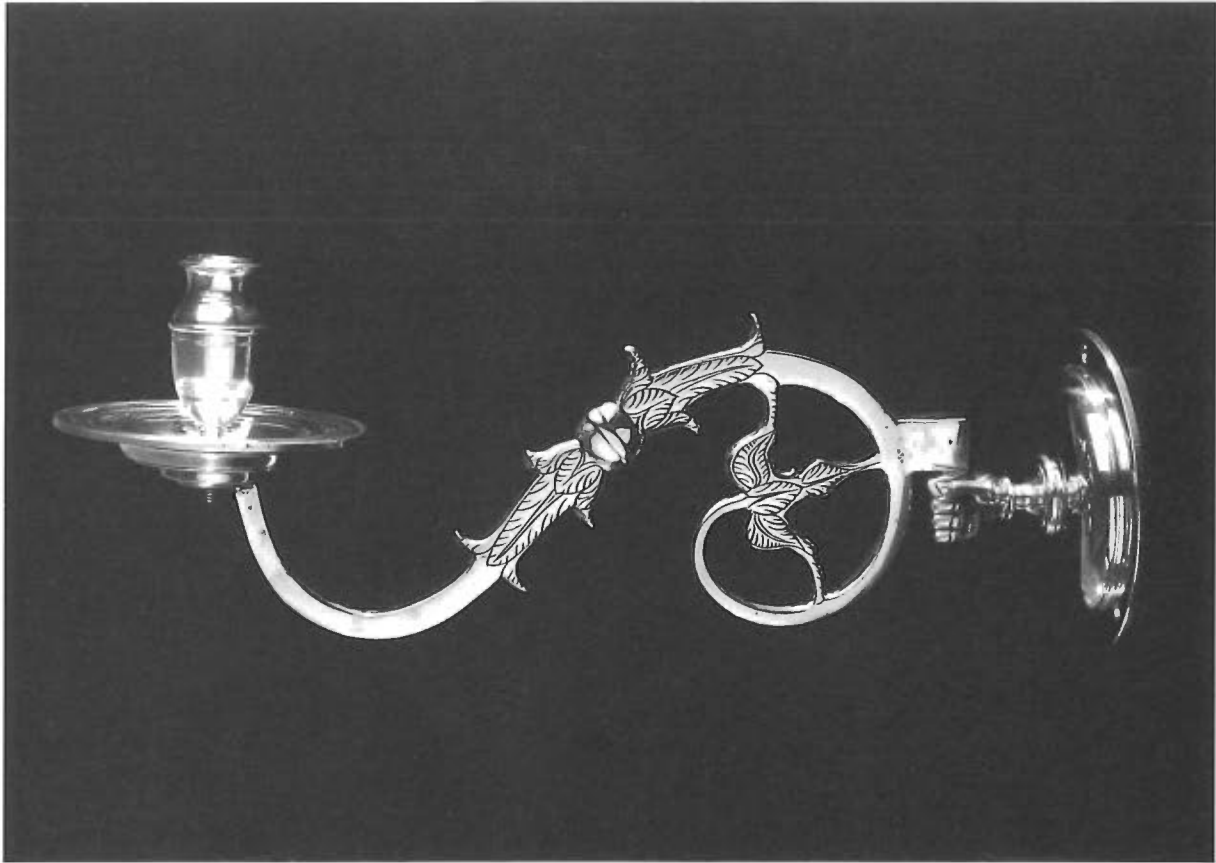
I forbindelse med alterudstyret omtaltes to messinglysestager skænket i 1719 af Hinrich Lichtenberg og Hans Christian fra Horsens. De to givere bragte også på anden vis lys ind i kirken, idet deres gave endvidere omfattede to messing-vægstager. Samme år lod postmester Duborg en armstage til to lys opsætte i nærheden af prædikestolen. Inventarierne fra 1719 og 1732 omtaler desuden en messingstage på sydvæggen, to på pillerne mod nordsiden samt en ved siden af et sandur med fire glas på prædikestolen.

I dag er der fire gamle vægstager i kirken, men deres proveniens lader sig ikke med sikkerhed fastslå. Postmesterens stage er gengivet i en stregtegning af E. Nøbbe i F. Graefs bog om Helligåndskirken (1926), og man ser på tegningen tydeligt giverens navn. Bortset fra indskriften svarer Nøbbes tegning nøje til den stage, der p.t. er taget ned efter at have været sendt til en gørtler med henblik på kopiering. Denne stage er repareret for flere brud og dens endeplade virker med sine tydelige maskinlavede riller ikke original. Nøbbes udsagn tyder på, at Lüder Duborgs stage bortset fra den fornyede endeplade og reparationerne stadig er intakt. Derimod findes en ældre stage med indskriften »Peter Mandixen. Anno 1608« ikke længere i kirken.

Tilbage er tre skjoldstager og en armstage. Af skjoldstagerne udgør de to, der nu hænger på hver side af alteret, et par. De har hver et rektangulært hovedskjold med drevne eller punslede motiver både langs randen og i midterfeltet samt et drevet, skråtstillet topskjold. Den enlige skjoldstage har glat midterfelt i hovedskjoldet, medens topstykket har et højt opdrevet hjerte, et motiv, der blev meget populært i 1690'erne. Nederst på hovedskjoldene er der på dem alle tre anbragt arme til kerter. Ideen med skjoldstagerne var naturligvis, at lyset fra de tændte kerter skulle reflektere i de blanke messingskjolde og derved give mere lys, end de kunne ved egen kraft.

Den fjerde stage er en lysarm, der ved en fremstrakt hånd er fæstet til en rund vægplade. Selve armen er volutsvungen og har i de to volutter henholdsvis en kriger og en rytter.

Til »belysningsvæsenet« hører også kirkens barokke lysekrone. Den har balusterformet skaft med en stor kugle forneden og en dobbeltørn som topfigur. Den nederste lyskrans består af otte s-svungne arme, der foroven danner spiraler omkring et motiv af et hovede. Lyspiberne er urneformede med en kraftig fortykkelse på midten; drypskålene er tallerkenformede. Den øverste mindre lyskrans har otte arme med lignende motiver.

41-42. Lysarme fra det tidlige 1700-tal.

Lysekronen er ikke nævnt i inventariet fra 1731, men må været kommet til ret kort efter dette tidspunkt.

I to nicher i sideskibet står to kraftige, støbte, syvarmede lysestager. De er begge gaver i anledning af indvielsen af Ansgar-kirkesalen i 1921. Den ene bærer på foden indskriften »Fra Præsterne i Bjeverskov og Stevns herreder. Til Provst I. E. Oksen. 1894 – 1. juni – 1919«. Under bunden på den anden er indgraveret: »Til den danske menighed i Flensborg fra Ansgarkredsen i Hillerød og Frederiksborg, Julen 1921«.

43. Skjoldstage med hjertemotiv.

44. Lysekronen med kugle og dobbeltørn.

Døbefonten

Helligåndskirkens besynderlige status som forkyndelsessted for en sprogmenighed, hvis præster nok havde lov til at prædike, men ikke til at foretage andre kirkelige handlinger som dåb, bryllup og så videre, har for inventarets vedkommende betydet, at et ellers fast kirkeinventarstykke som en døbefont ikke har været aktuel. Først i 1851, da Den frie danske Menighed var dannet, opstod behovet for en sådan. Sten- og bronzefontenes tid var forlængst forbi. En mand fra menighedens egen midte, billed- og stenhuggermester Hans Andreas Klewing (17.5.1807-7.1.1879) lavede da den træfont, som stadig er i brug i kirken. Det var Klewing, der huggede stenene til støtten på Skamlingsbanken i 1863, ligesom han lavede soklen til Bissens »Landsoldaten« i Fredericia og til Istedløven på Den gamle Kirkegaard i Flensborg, hvortil han også har lavet de fleste af marmortavlerne på den store høj. Vor tids begreber om, hvad der er smukt og funktionelt, kan vel have lidt svært ved at forenes med biedermeierstilens løvefødder og hele dekorfomsform. Men man må anerkende Klewings font som et tidstypisk arbejde og et stykke godt håndværk.

Fra samme tid (og hånd?) er to særprægede kirkebøsser i samme mørke træsort som døbefonten. De er ikke mere i brug, men befinder sig på pulpituret over indgangen.

I anledning af sit guldbryllup skænkede H. A. Klewing et marmorkrucifiks til kirken. Dette er dog ikke mere til stede. Det krucifiks, der nu hænger vest for prædikestolen er fra 1720 og skænket til Helligåndskirken så sent som i 1939 af en kreds af århusianske kvinder. Det lille krucifiks på alteret er af nyere dato; det var en gave fra menigheden i Grenå til den nystiftede danske menighed i Flensborg, da den i 1921 indviede Ansgar-kirkesal i Toosbüygade.

45. Først med dannelsen af Den frie danske Menighed i 1851 opstod behovet for en døbefont.

Begravelser i kirken

Når man kommer ind ad hovedindgangen, ser man i våbenhusets venstre væg to indmurede gravsten – et brudstykke af en tredie er lagt ned i gulvet. Den yngste og enkleste af dem bærer indskriften: »PETER ANDERSEN MARIA SOPHIA ANDERSEN DESSEN ERBEN ERB BEGRAEBNIS Ao. 1730«.

Den ældste og smukkeste er en 1,70 m høj og 81 cm bred sten. Over indskriftfeltet har den buer, i hjørnerne englehoveder. Dens indskrift lyder:

»ANNO CHRISTI 1553 DEN 3 AVGVSTI IS DE EHRWERDIGE VND WOLGELERDER H. THOMAS ATZERSEN GEWESENER PASTOR THO STEINBERG IN ANGELN IN DIE 50 JHAR ALHIR IN DISER KERCKEN BEGRAVEN WELIHER VTH CHRISTLICHER DANCKBARHEIT JEGEN GODT VND BEFORDERING DER STVDERENDEN JOGET OCK THO VNDERHOLDINGE DER ARMEN IHN DISER STADT NA LVTH SINES TESTAMENTS BEGERT VND GEGEVEN 2700 MARCK LVBS WELIHS TESTAMENT HER NACHER DORCH FROMME LVDE IS SEHR VORBETERT WORDEN«.

Disse gravsten er sammen med indskriften på den ene af de omtalte sølvlysestager (»... og til minde om... Maria Lucie født Jauch... død... 1808, hvis Støv hviler i denne Kirke«) det eneste, der i dag minder om, at der helt ind i forrige århundrede har været foretaget begravelser inde i kirken. Ved kirkens restaurering i 1926-27 blev gulvet sænket, for at man kunne blive fri for det hidtidige trin ved våbenhuset. Ved den lejlighed stødte man på flere gamle ligkister, der lå lagvis lige under gulvet og ned til en dybde på 1,7 meter, endvidere på to gravkamre foruden en mængde skeletdele og hovedskaller. Halvt ude under murene var der også kister og knoglerester, hvilket kunne tyde på, at disse begravelser er foregået endnu før kirken blev bygget. De fundne skeletdele blev samlet og nedlagt i et utilgængeligt gravkammer foran alteret.

Klosterregnskaberne giver et begreb om hvem og hvor mange, der har fundet deres sidste hvilested her. Der har været år helt uden begravelser, og der har været år med 4-5, ja helt op til 8 begravelser. Det har ikke været fattigfolks sag at blive gravlagt inde i kirken, og også her var der fornemme og mindre fornemme pladser. Pastor Atzersen fra Stenbjerg var godt anbragt lige foran alteret. Lidt mindre fornem, men dog finere end de fleste var den plads under prædikestolen, som postmester

46. Pastor Thomas Atzersens gravsten lå oprindeligt foran alteret.

Lüder Duborg i 1719 købte som gravsted til sig og sin familie. I samme gravsted var 1684 bisat en løjtnant af det frisiske regiment, H. Aschenvoigt, der var kommet af dage ved et vådeskud. Samme år, som postmester Duborg overtog graven, lod han sit kontrafej samt en messinglysestage til to lys hænge op på væggen over den. Det vil her føre for vidt at anføre flere eksempler på begravelser inde i kirken.

Almindeligvis blev de døde begravet på de små kirkegårde, der lå lige omkring kirkerne, men hvordan forholdene på det område har været ved den indeklemte Helligåndskirke fortæller sig i uklarhed og gætterier. Her som ved byens øvrige kirker har manglen på plads til de døde været et stadig større problem, som først fandt sin løsning, da Flensborg i 1813 fik sin nye kommunale kirkegård – den der i dag hedder »Den gamle Kirkegård«. Planerne til kirkegården og dens smukke nyklassicistiske kapel blev tegnet af arkitekt Axel Bundsen (1768-1832). Med den nye kirkegård var det slut med begravelser i Helligåndskirken og dens nærmeste omegn; en bestemmelse fra 11. juli 1813 forbød begravelser inde i byen.⁶¹⁾

56. Vor Begräbnissen und deren Eröffnungen
in der Heil. Geist Kirche Mt. 9te

1766	Junij ³ für H. Nicolaj H. Lorch für Kinde's Eröffnung	8. -
Aug. 12.	„ Dns. Postmeister Vötelings W ^{te}	8. -
Novbr. 28.	„ Dns. Dns. Dns.	8. -
	von H. Doctor Böffel für ein Begräbnis N ^o 114. mit einer freien Eröffnung für Auf den Wunsch von H. Dns. Dns.	100. -

Summa Mt. 124. -

Vor Begräbnissen und deren Eröffnungen
in der Kloster Kirche

In diesem Jahre nicht vorgefallen

1719

R. 768.

Begrävning

- 3) **Den** per Landtke Begrävningen in der
 Heil. Beites Kirche. p.
 af den **Landtke** den Kunglige Vorposten an den
 Hof-Meister **Johannes Dubourg**
 den Begrävning i Kungliga i den **Landtke**
 i den **Landtke** i den **Landtke**,
 med sat de Prægen an den Hospital
 begravet 120.-
- 4) dito den **Landtke** den Begrävning
 in der **Landtke** i den **Landtke** i den **Landtke**
 i den **Landtke** i den **Landtke**
 med sat de Prægen begravet 120.-
- 5) 10) dito den **Landtke** den Begrävning
 i den **Landtke** i den **Landtke** i den **Landtke**
 med sat de Prægen begravet 8.-

Summa der per Landtken Begrävningen
 248.-

47-48. Indtægtposter i klosterregnskabet i forbindelse med begravelser i kirken.

Kirkeskibene

De mennesker, der til daglig giver information i Helligåndskirken, vil vide, at de to tremastede, dannebrogssmykkede sejlskibsmodeller hører til det udstyr, der afføder de fleste spørgsmål fra kirketurister i alle aldre. Som søfarende nation har Danmark rige traditioner for den slags tilbehør, der ikke blot findes i kystbyernes kirker, men også i kirker på den jyske hede. En del af den symbolik, der knytter sig til skibene går udelukkende i religiøs retning. Kirken sammenlignes således ofte med den lille båd, der klarede stormen på søen, fordi Jesus var om bord (Matthæus kap. 8.23-27) eller skibet bruges lidt mere generelt som et billede på troen, der bringer mennesket i havn.

I Nordslesvig er der påfaldende mange kirkeskibe med navnet »Danmark« – symbolladningen har her fået et tydeligt nationalt islæt. Det samme gælder Helligåndskirkens skibe. Det største »Tordenskjold«, der hænger i nordskibet, er et krigsskib rustet med 20 kanoner; det er skænket i 1863 af De danske Vaabenbrødre. Det mindre skib »Dania«, der står i en niche i sydvæggen, er fra omtrent samme tid og fører 70 kanoner.

Selskabet »De danske Vaabenbrødre« blev stiftet den 10. april 1859 og bestod af medlemmer, der i krigstid havde hørt til hæren eller flåden.⁶²⁾ Dets formål var:

»at holde Krigens herlige Minder i Hævd for derved at vække og styrke Folkeanden, der ogsaa søges paavirket ved at bidrage til, at enhver dansk Mand maa betragte det som en Hæder at have kæmpet for sit Fædreland eller at skulle kæmpe for det;

at arbejde til Gavn, saavel for Invaliderne som for Selskabets øvrige Medlemmer, ved Oprettelsen af en Hjælpe, Syge- og Begravelseskasse; at tilvejebringe Midler til at danne et Pensionsfond for trængende Vaabenbrødre og disses Enker;

at knytte Selskabets Medlemmer saa nøje sammen som muligt, hvilket man vil søge at bevirke ved et Tidsskrift, ved selskabelige Sammenkomster og ved Bogsamlinger.«

Vel ikke mindst selskabets sociale sigte sikrede det en stor tilgang. I 1861 havde det 3283 medlemmer – i 1876 over 30.000 fordelt på ca. 150 lokalafdelinger. At Flensborg tidligt fik en afdeling kan næppe undre nogen. Medlem af denne var bl.a. toldassistent I. E. R. Praëm, der som tjenestgørende i flåden havde deltaget i krigen 1848-51. Praëm var egentlig københavner, men blev siden gift og bosat i Flensborg, hvor han lavede den skibsmodel af »Tordenskjold«, som Vaabenbrødrene lod anbringe i Helligåndskirken. Hans navn i forbindelse med skibet havde

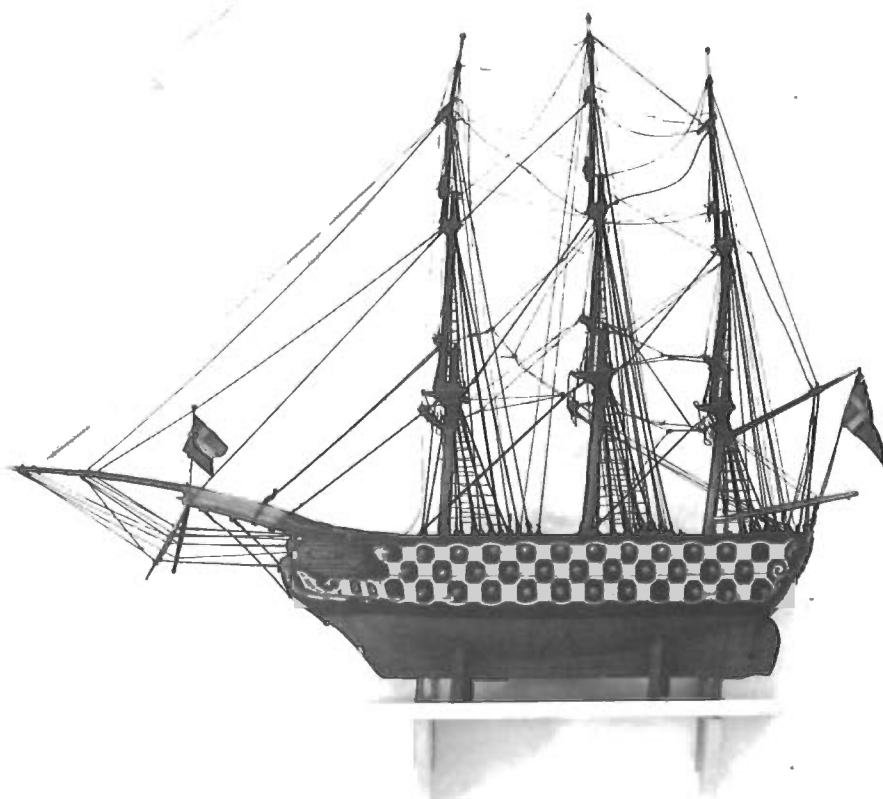

49. »Tordenskjold«, som De danske Vaabenbrødre lod anbringe i kirken i 1863.

længe været glemt, men blev genkaldt af en ældre »kirketurist« fra Hamborg, der som hovedformål for sit besøg havde at se det skib, som hendes bedstefar havde lavet.

Sammenlignet med Flensborgs store sognekirker er Helligåndskirken beskeden af størrelse og fattig på inventar. Dens størrelse blev afgjort af dens oprindelige bestemmelse som kapel for Helligåndsstiftelsen og Kalandet; dens relativt sparsomme inventarbestand må ses i sammenhæng med kirkens århundredelange funktion som tilhørssted for en menighed, hvis medlemmer samtidig var sognebørn i en af de store kirker.

For Flensborgs bybillede er kirken en rigdom og for dens menighed et hjemsted. Det kan derfor være nærliggende som afslutning at citere daværende provst Hans Kvists ord fra en prædiken i 1967 og udvide dem til også at omfatte selve den gamle bygning: »Under hensyn til det gode forhold til den tyske kirke her i byen, især St. Marie-kirkens menighedsråd, præster og provst, ser Helligåndskirkens menighed med fortrøstning og tillid fremtiden imøde. Den er dybt taknemmelig for, at dens danske gudstjeneste ikke længere er i fare, men uantastet kan holdes søndag efter søndag.«

50. »Dania«.

Zusammenfassung

Von Johann Runge

Zusammenfassung

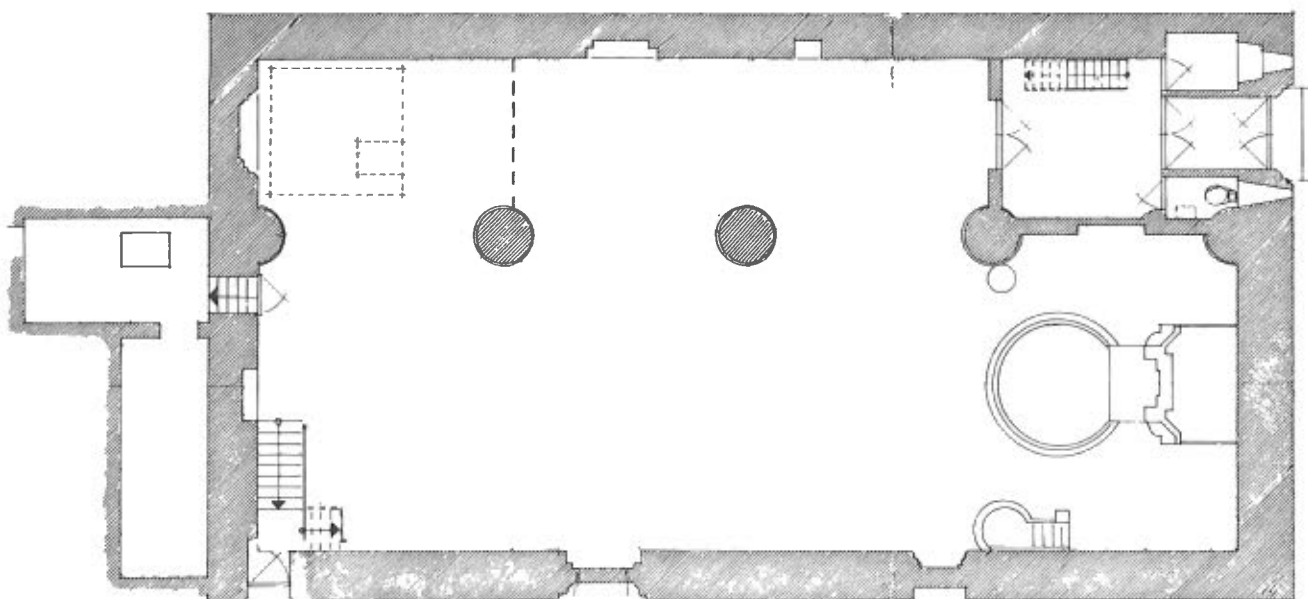
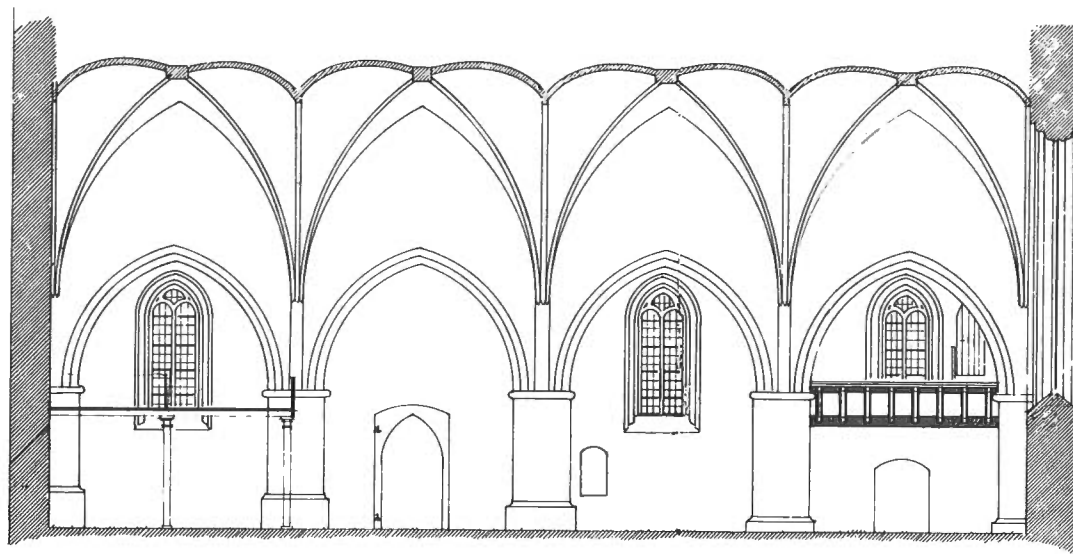
Mit dem Bau der Heiligen-Geist-Kirche wurde 1386 begonnen. Zur Erinnerung an dieses Ereignis ließ ihr Bauherr einen – heute allerdings verlorengegangenen – Stein mit folgender Inschrift anbringen: »Anno domini 1386, des ersten Mandags in der Fasten, begunte Sunke Kulle dies Kark to buwende«.

Wir wissen über diesen Sönke Kyyll nur, daß er diese Kirche hat bauen lassen, und daß er Mitglied der St. Trinitas-Gilde, der Kalandsbruderschaft, under der Flensburger Knutsgilde gewesen ist.

Die Kirche wurde nicht als Gemeindekirche gebaut – sondern als Kapelle der Heiligen-Geist-Stiftung, deren Geschichte noch ein gutes Stück weiter zurück in die Vergangenheit reicht. In den Quellen wird das Flensburger Heiligen-Geist-Haus 1325 zum ersten Mal erwähnt. Damals verlieh Herzog Waldemar V. dem Hause weitreichende Privilegien. Wie alle Heiligengeisthäuser im Bereich der damaligen katholischen Christenheit so diente auch das Flensburger Heiligen-Geist-Haus den Kranken und den Armen. Darüber hinaus war es Herberge für Pilger und andere fromme Reisende. Das Heiligen-Geist-Haus, das eine weltliche und keine geistliche Stiftung war, wurde mit der Zeit sehr wohlhabend. Zu seinen Benutzern zählte auch der 1362 entstandene Kaland, der seine Zusammenkünfte und Andachten in diesem Hause hielt.

Wir können davon ausgehen, daß das Heiligen-Geist-Haus aus einem Gebäudekomplex bestand, der zu beiden Seiten des Heiligengeistganges lag. Wir wissen jedoch nur wenig über Aussehen und Einrichtung des damaligen Heiligen-Geist-Hauses. Spuren eines alten Eingangs und ein versetztes Fenster auf der Westseite der Kirche lassen aber den Schluß zu, daß es eine direkte Verbindung zwischen der Kirche und einem bereits bestehenden Gebäude gegeben haben muß. Regnar Seneksen ließ dieses Haus Anfang des 15. Jahrhunderts erneuern. Später wohnten hier die dänischen Pastoren der Heiligen-Geist-Kirche.

Die Größe der Heiligen-Geist-Kirche wirkt keineswegs imponierend – und schon gar nicht, wenn man sie mit den Häusern ihrer näheren Nachbarschaft oder mit den anderen Gemeindekirchen der Stadt vergleicht. Zur Zeit ihrer Entstehung hat die Heiligen-Geist-Kirche sicherlich die benachbarten Häuser weit überragt. Die gelbe, aus Backsteinen im Klosterformat erbaute Kirche ist 22 m lang und 11 m breit. Sie besteht aus einem Hauptschiff nach Süden und einem etwas niedrigeren Seiten-

51.-52. Längsschnitt. Grundriß. 1968. Jens Dall.

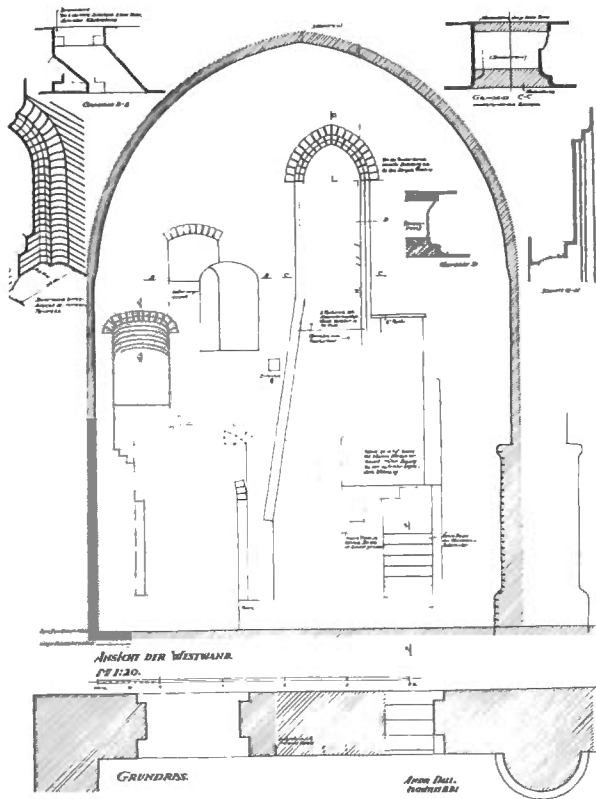
schiff nach Norden. Beide sind vier Joche lang. Das Hauptschiff hat ein Satteldach, das Seitenschiff ein Pultdach, das zur Straße hin abgewalmt ist.

Die West- und die Nordseite sind aufgrund unmittelbar an die Kirche herangebauter Häuser nicht mehr zugänglich. Die südliche Langseite mit ihren vier hohen, dreiluchtigen gotischen Fenstern ist die älteste Außenwand der Kirche. Neben einer neuen Tür entdeckt man an dieser Wand zwei zugemauerte, spitzbogige Eingänge, von denen der westliche bis 1602 der Haupteingang der Kirche war. In der Nordwand des Seitenschiffes befand sich ein Eingang, der dem der Südwand entsprach. Da der untere Teil des Heiligengeistganges in späterer Zeit aufgefüllt worden ist, liegen die Türschwellen etwa 1,20 m unter dem heutigen Straßenniveau.

Das Aussehen des gotischen Ostgiebels kann heute nicht mehr genau rekonstruiert werden. Das älteste Bild, das uns diesen Giebel zeigt, Braun und Hogenbergs Kupferstich von 1588, läßt vermuten, daß sich dort – wie heute – ein großes Fenster in der Mittelachse des Hauptschiffes sowie zwei kleinere, hoch sitzende Öffnungen befunden haben. Bei genauer Betrachtung des Giebels wird man im Mauerwerk zwei unter Augenhöhe sitzende, flache Steinbogen entdecken; der eine sitzt dicht an der Südecke, der andere gleich neben dem heutigen Haupteingang der Kirche. Unter ihnen befanden sich einmal zwei Nischen mit Heiligenbildern. Diese Nischen wurden wahrscheinlich kurz nach der Reformation zugemauert. Auf dem Kupferstich sind sie nicht mehr zu sehen, man entdeckt dagegen einen später verschwundenen Anbau, vielleicht eine ehemalige Sakristei.

Der erste Schritt zur Veränderung des Ostgiebels zu der Fassade, die wir heute kennen, wurde 1602 während einer Restaurierung getan. Damals verlegte man den Haupteingang der Kirche vom Heiligengeistgang an die Ostseite des Seitenschiffes, zur Großen Straße. Doch vor allem das 18. Jahrhundert hat der »Straßenseite« ihren Stempel aufgedrückt. 1718-19 wurde die Kirchenuhr ausgewechselt, eine kupferne Windfahne und ein gekröntes Spiegelmonogramm »F4« (Friedrich IV, 1699-1730) wurden angebracht, die Kirche erhielt einen Außenanstrich und die Fenster bekamen neue Scheiben.

Die Uhr hatte ein fortschrittliches Werk mit Spindelhemmung und ein Stunden-, Halbstunden und Viertelstundenschlagwerk. Sie wurde von dem Schleswiger Uhrmacher Johan Pannison geliefert. Vergoldete Ziffern und Zeiger schmückten die kupferne Uhrscheibe. Die neue Glocke, die die gotische St. Katharinen-Glocke ersetzen sollte, erhielt man

53. Alte Spuren an der Westwand. 1927. Andreas Dall.

55. Der neugotische Orgelprospekt der »Böhme-und-Jensen-Orgel« von 1876. Archivfoto.

54. Die Orgelempore ohne Orgel. Foto etwa 1975 von Poul Petersen.

56. Der Prospekt der »Zacchariassen-Orgel« von 1927. Archivfoto.

– auf Antrag – von der Duburg. Es handelte sich um eine Renaissance-Glocke, die der bekannte Flensburger Glockengießer Michel Dibler 1575 gegossen hatte. Sie hing bis 1926 in der Heiligen-Geist-Kirche; seit 1929 befindet sie sich, zusammen mit der Katharinen-Glocke, im Städtischen Museum (Flensburg).

Die charakteristischen Details, die die Kirche 1718-19 erhalten hatte, gingen auf die Barockfassade über, die Ludwig Neumann als Architekt und Maurer und sein Schwiegersohn, der Bildhauer Johann Thiel, 1761 schufen. Zur gleichen Zeit wurde der Dachreiter, das Glockentürmchen, von der Mitte des Hauptschiffes nach Osten an seinen heutigen Platz über dem Giebel versetzt. Seine spitze, geschlossene Form wurde in eine schlanke, offene Laterne mit Zwiebel und Spitzhelm umgestaltet. Giebel und Turm bilden seit der Zeit eines der Wahrzeichen der Hauptstraße Flensburgs.

Das 19. Jahrhundert gehört keineswegs zu den glorreichen Perioden der Heiligen-Geist-Kirche. Einige unzureichende Reparaturen konnten weder verhindern noch vertuschen, daß das Kirchengebäude in nahezu katastrophaler Weise dem Verfall ausgesetzt wurde. 1884 verdeckte man die gesamte nördliche Langseite der Kirche durch eine Bebauung des Nachbargrundstücks. Die beiden umfassenden und kostspieligen Restaurierungen der Jahre 1927 und 1972 dienten nicht der Erneuerung sondern zielten glücklicherweise auf die Erhaltung und die Wiederherstellung der älteren Baustruktur des Kirchengebäudes.

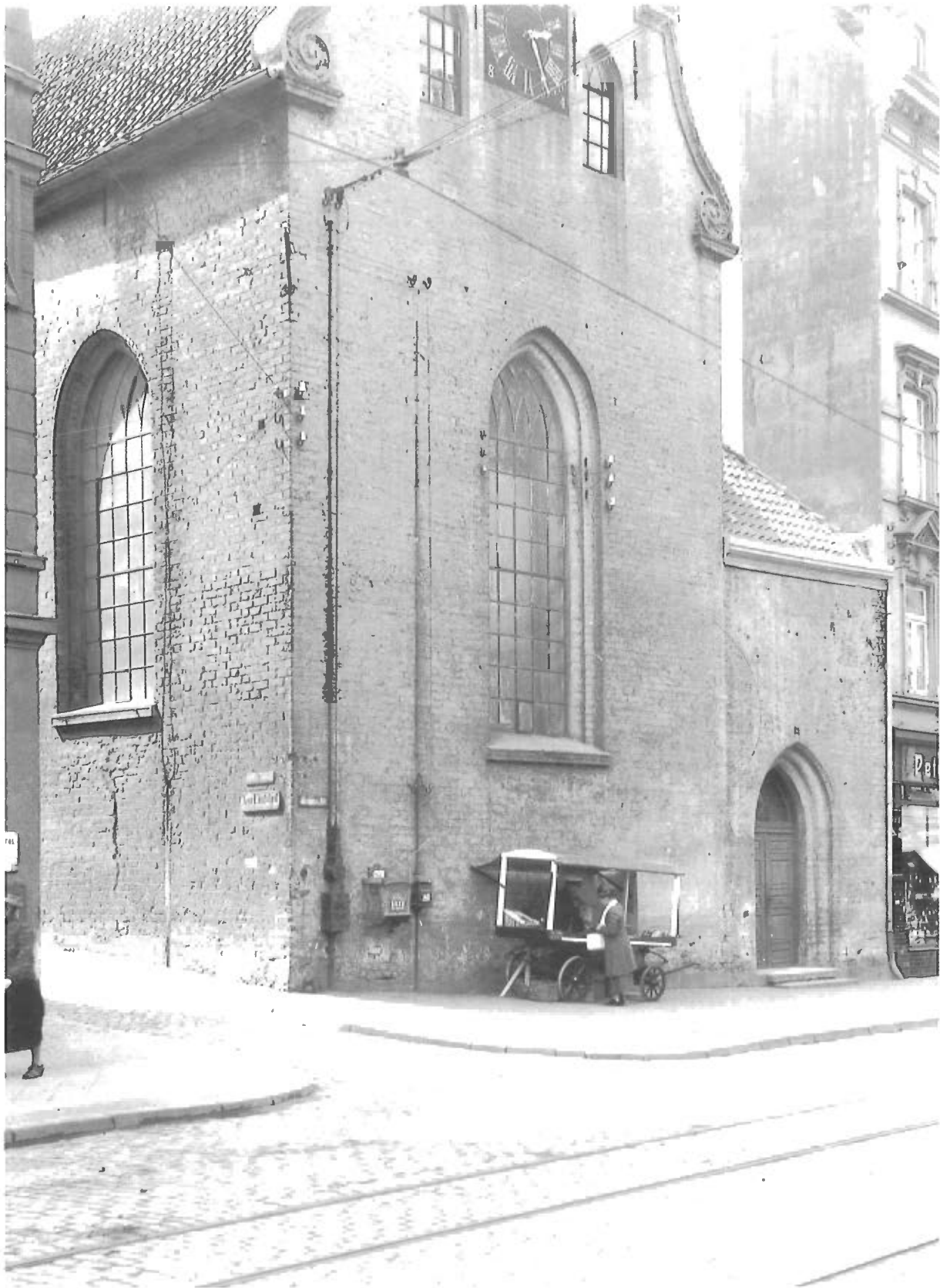
Wenn man die Kirche durch den Windfang am Ostende des Seitenschiffes betritt, erlebt man einen Kirchenraum voller Licht, Ruhe und Harmonie. Die schlichte Einrichtung unterstreicht die architektonische Schönheit des Raumes.

Der Grundriß der Kirche zeigt nach Süden hin das Hauptschiff und nach Norden ein schmales Seitenschiff. Beide Schiffe bestehen aus vier Jochen mit Kreuzrippengewölben. Die größte Gewölbehöhe des Hauptschiffes beträgt 10,50 m, die des Seitenschiffes 7 m. Der Innenraum ist wie bei einer Saalkirche gestaltet; Hauptschiff und Chor haben dieselbe Breite und liegen auf derselben Ebene.

Spitzbogige Arkaden, die von fünf kräftigen Rundpfeilern getragen werden, trennen Haupt- und Seitenschiff.

Das gesamte Licht kommt durch die hohen Fenster der Süd- und der Ostseite. Die Fenster der Nordwand sind zugemauert.

1926-27 wurden bei der Restaurierung der Kirche einige Freskomalereien aus dem Anfang des 15. Jahrhunderts freigelegt. Am interessantesten sind die Bilder auf den drei westlichen Schildflächen der nördlichen

57. Die vielen Leitungen, Isolierglocken, Schilder u.a. erzählen indirekt, daß wir ein verfallendes Gebäude vor uns haben. Etwa 1900. Foto: Landesamt für Denkmalpflege.

Hauptschiffwand.

Im zweiten Joch von Osten sieht man eine Darstellung des »Jüngsten Gerichts«. Christus sitzt als Weltenrichter auf einem Regenbogen. Vom linken Mundwinkel der Christusfigur ragt das Schwert der Strafe und vom rechten die Lilie der Gnade ins Bildfeld. Der Künstler hat sich nicht damit begnügt, nur die bestimmte religiöse Botschaft wiederzugeben, die die Christusfigur durch die genannten Attribute verkündet, er hat auch die Vollstreckung des Urteils anschaulich ausgemalt.

Das zweite Bild stellt den Stammbaum Christi (»Wurzel Jesse«) dar und bezieht sich dabei auf die Weissagung der Wiederkehr Jesu im Buche Esaja, Kap. 11. Hinter dem liegend dargestellten Isaja (Jesse) steigt ein Baum mit den Vorvätern Christi auf. Am Stamm hängt der gekreuzigte Jesus, neben ihm stehen Maria und Johannes. In der Krone des Baumes nährt ein Pelikan seine Jungen mit seinem eigenen Herzblut. Dieses Symbol für Christus, der sein Blut für die Menschen geopfert hat, war im Mittelalter allgemein bekannt.

Im letzten Joch sehen wir ein Bild etwas anderer Art. Es ist ein Heiligenbild, das den Märtyrertod des heiligen Erasmus im Jahre 306 unter Kaiser Diokletian schildert. Von der Darstellung her ist es von geringerer künstlerischer Qualität als die beiden anderen Fresken, aber es entspricht vollkommen der Linie innerhalb der mittelalterlichen Tradition, die sich dem Ausmalen von Schreckensbildern verschrieben hatte.

Man weiß nur recht wenig über die älteste Ausstattung der Kirche. Aber da sowohl die Heiligen-Geist-Stiftung als auch der Kaland sehr wohlhabend gewesen sind, gibt es keinen Grund zur Annahme, daß auf diesem Gebiet gespart worden ist. Aber die Reformation und die nachfolgenden für die Kirche unsicheren Jahrzehnte haben der Kirche alle frühere Pracht genommen.

Die neue, nachreformatorische Form des Gottesdienstes forderte eine andere Kirchengestaltung als in der katholischen Zeit. Ein Altar sollte auch weiterhin im Kirchenraum stehen – aber eben nur einer. Außerdem sollte der Pastor jetzt eine Kanzel und die Gemeinde Bänke zum Sitzen haben. 1574-79 und wiederum 1602 wurde die Kirche instandgesetzt und eingerichtet – und zwar durch Mittel, die die Bürger der Stadt und der Rat gespendet hatten.

1602 wurde, wie bereits erwähnt, der Haupteingang verlegt, und die Kirche erhielt eine neue Kanzel. Einer der besten Bildschnitzer der Zeit, Heinrich Ringerinck, hat sie geschaffen. Über 300 Jahre lang war diese Kanzel das Schmuckstück der Heiligen-Geist-Kirche. Will man sie heute bewundern, muß man die St. Jürgenkirche besuchen, wo die Kanzel

58. Noch ist die alte Kanzel an ihrem Platz. Foto etwa 1875 von H. Kriegsmann.

1907 wieder aufgestellt worden ist, nachdem sie im Jahre vorher vom Klostervorstand für einen lächerlichen Betrag und gegen den Protest der dänischen Gemeinde verkauft worden war. Die heutige Kanzel der Heiligen-Geist-Kirche stammt aus dem Jahr 1927.

Der Altar, dessen Hauptfeld das Bild der »Auferstehung Christi« ziert, ist ein barocker Säulenaltar. Er wurde der Kirche 1719 von dem Kaufmann Peter Rivesell und seiner Gemahlin Lucie geschenkt. Die Stifterporträts hängen an den mittleren Säulen. Der Bildschnitzer Johann Zimmer aus Schleswig hat diesen Altar geschaffen.

Der alte, gotische Silberkelch, der zum Altargerät gehört, verdient unsere besondere Aufmerksamkeit. Er ist der älteste Gegenstand des Kircheninventars und der einzige, der auf die Zeit Sönke Kulles zurückgeht. Auf die Oberseite seines sechseckigen Fußes mit durchbrochenem Vierpaß-Muster ist ein kleines, vergoldetes Kruzifix gelötet. Am Rand des Fußes steht in Minuskeln eingraviert: »dominus p marus dedit istu calicem orate pro eo«. Auf den sechs Knoten des Schafts steht je ein Buchstabe, die zusammen das Wort »jhesus« bilden. 1783 wurde dieser Kelch durch einen größeren mit der Inschrift »Dem Hospital zu Flensburg gehoerig Anno 1783« abgelöst.

Der Altarkelch, der heute benutzt wird, wurde der Gemeinde, zusammen mit einer Weinkanne und einer Oblatendose, 1921 zur Einweihung des Ansgar-Kirchensaals geschenkt. Dieses Altargerät trägt H. N. J. Lassens Stempel. Dieser Meister repräsentiert die vierte Generation der bekannten Flensburger Goldschmiedefamilie Lassen.

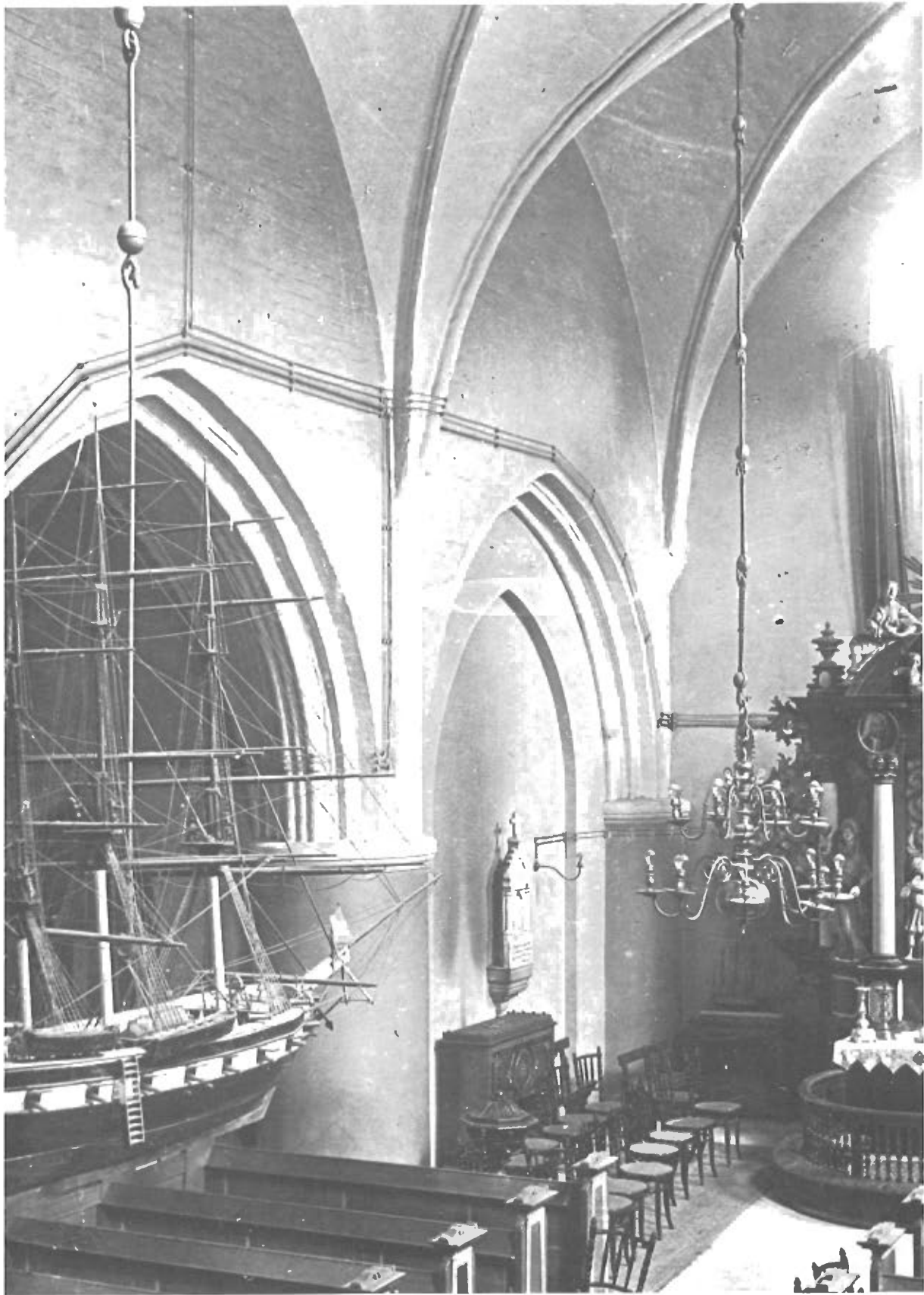
Zu den älteren Kleinodien der Kirche aus Silber zählt eine kleine, runde Oblatendose mit einer hübschen Pfeifenstabborte, die auf dem Deckel von einem geprägten Kranz aus Eichenblättern umrankt wird. Diese Oblatendose wurde der Kirche kurz vor 1730 von einem Frl. Duve geschenkt. Eine fast verschwundene Inschrift im Deckel verrät, daß die Dose aus den sechziger Jahren des 17. Jahrhunderts stammt.

Am Gründonnerstag des Jahres 1866 standen zwei schwere silberne Leuchter des Flensburger Goldschmieds Andreas Riewert Iwersen zum ersten Mal auf dem Altar der Heiligen-Geist-Kirche. Die Leuchter waren ein Geschenk des Großkaufmanns Wilhelm Oberbeck, der mit diesen Leuchtern seiner Mutter, die 1808 in der Kirche beerdigt worden war, ein Denkmal setzen wollte.

Im selben Jahr, in dem die Kirche ihren Altar erhielt, bekam sie auch zwei schwere Messingleuchter; sie schmücken den Altar heute noch. Ihre Inschrift lautet: »Hr. Hinrich Lichtenberg und Hans Christian aus Horsens Anno 1719«. Lichtenberg war ein bekannter Flensburger Kauf-

59. Die Kirche mit dem alten Pastorat. Foto um 1900. Landesamt für Denkmalpflege.

60. Die ersten elektrischen Leitungen dienten keineswegs der Verschönerung. Archivfoto.

mann, seine früh verstorbene Schwester war mit Hans Christensen, einem Großkaufmann in Horsens, verheiratet gewesen. Gleichzeitig schenkten die beiden Schwager der Kirche zwei Wandleuchter aus Messing.

Der barocke Kronleuchter der Kirche ist nicht viel jünger. Sein Balusterschaft hat unten eine große Kugel, ein Doppeladler bildet den oberen Abschluß des Leuchters. Die beiden Lichtkränze haben acht s-förmig geschwungene Lichtarme mit Köpfen in den inneren Spiralen.

Der eigenartige Status der Heiligen-Geist-Kirche als Gotteshaus einer Sprachgemeinde, deren Pastoren das Recht hatten, Gottes Wort zu verkünden – aber keine kirchlichen Handlungen vorzunehmen, machte eine Taufe überflüssig.

Erst 1851, als die freie dänische Gemeinde entstand, wurde ein Taufbecken erforderlich. Man erhielt damals die von dem Flensburger H.A. Klewing aus Holz geschnitzte Biedermeiertaufe, die auch heute noch benutzt wird.

Wenn man die Kirche betritt, entdeckt man einige alte Grabsteine, die in die Mauer des Windfangs eingelassen sind. Sie erinnern daran, daß bis ins vorige Jahrhundert hinein, Tote in der Kirche bestattet worden sind. Es waren bestimmt keine armen Leute, die ihre letzte Ruhestätte in der Kirche fanden. Aber auch hier gab es vornehme und nicht ganz so vornehme Plätze. Pastor Atzersen aus Steinberg, dessen Stein heute im Windfang steht, hat den sehr feinen Platz vor dem Altar. Nicht ganz so vornehm, aber doch äußerst ehrenvoll war der Platz unter der Kanzel, den Postmeister Duborg 1719 für sich und seine Familie kaufte. 1813 erhielt Flensburg einen kommunalen Friedhof, danach waren Beerdigungen in der Stadt verboten.

Nach guter dänischer Sitte hängen in der Heiligen-Geist-Kirche einige Schiffsmodelle. Und nach gutem südjütischem Brauch heißt das eine »Dania«. Beide Schiffe führen den Dannebrog – und sind mit Kanonen ausgerüstet. Das größere Schiff, die »Tordenskjold«, wurde der Kirche 1863 von »De danske Vaabenbrødre« geschenkt. Zollassistent I. E. R. Praëm, der in der Flotte gedient und am Krieg 1848-51 teilgenommen hatte, war Mitglied der »Waffenbrüder« und hat dieses Modell gebaut.

Litteraturfortegnelse

- Braun, Georg & Franz Hogenberg: *Civitates Orbis Terrarum*, Köln, 1572 ff.
- Clæden, Georg: *Monumenta Flensburgensia...* Flensburg, 1768.
- Erichsen, Poul: *Om end Taarnene falde*. Kbh. 1921.
- Flensburg Bys Historie, Udg. af Grænseforeningen og Historisk Samfund for Sønderjylland. 1-2. Kbh. 1953-1955.
- Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt. Flensburg, 1966. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. nr. 17).
- Flensburg 700 Jahre Stadt – eine Festschrift. Bd. 1-2. Flensburg, 1984. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, nr. 36).
- Graef, F.: *Geschichte der Heiligen Geistkirche und der dänischen Gemeinde in Flensburg*. Flensburg, 1926.
- Graae, G. Fr. A.: *Mellem Krigene (1851-1864). Efterladte Optegnelser og Breve*. Kbh. 1887.
- Graae, G. Fr. A.: 48 og 64. *Efterladte Dagbogsoptegnelser*. Kbh. 1886.
- Graae, Thomas: *Gamle Minder*. Kbh. 1917.
- Jensen, Jens: *Selskabet De danske Vaabenbrødres Historie gennem halvtreds Aar*. 2. Opl. Kolding 1910.
- Johannsen, Alexandra: *Minder fra Helligåndskirken og Helligåndshuset i Flensburg*. (I: *Nordslesvigske Søndagsblad* 1912, nr. 15-18).
- Die Kunstdenkmäler der Stadt Flensburg*. Bearb. v. Ludwig Rohling. Deutscher Kunstverlag, 1955.
- Kuhlmann, Joachim H.: *Michel Dibler. Leben und Wirken des Flensburger Glockengiessers*. (I: *Nordelbingen*. Band 21. 1953. s. 58-84).
- Lindbæk, J. og G. Stemann: *De danske Helligåndsklostre. Fremstilling og Aktstykker*. Kbh. 1906.
- Meier, Claudia Annette: *Heinrich Ringerink und sein Kreis. Eine Flensburger Bildschnitzerwerkstatt um 1600*. Flensburg, 1984. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. nr. 34).
- Meissner, Bernhard: *Lateinische Inschriften in Flensburg*, Hrsg., übersetzt und erläutert von -. Flensburg, 1984. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. nr. 33)
- Ottosen, Martha: *Danmarks Grænsevagt mod Syd. Minder fra Flensburg*, Kbh. 1917.
- Petersen, H. F.: *Danske i Sydslesvig*, Kbh. 1933.
- Petersen, H. F.: *Fra Sydslesvigske Præstegaarde*. Kbh. 1938.
- Petersen, H. F.: *Fra vor gamle Kirke* (I: *Duborg-Samfundets Aarsskrift*. 1941).
- Pontoppidan, Erich: *Den danske Atlas*. Bd. VII. Kbh. 1781.
- Prip, Svend: *Vor tids orgel? – tanker omkring to nye orgler*. (I: *Orglet* 76/1, s.4-17).
- Rivesell, Peter: *Versuch einer Beschreibung der Stadt Flensburg*. 1. Bd. Altona, 1817.
- Runge, Johann: *Der lange Weg zur Gründung einer dänischen Gemeinde in Flensburg 1588-1921*. (I: *Flensburg 700 Jahre Stadt*. Bd. 1. Flensburg, 1984).
- Schütt, Hans-Friedrich: *Vier Flensburger Baumeister und Bildhauer im 18. Jahrhundert*. (I: *Nordelbingen*. Band 37, 1968. s.31-41).
- Sejdelin, H. C. P.: *Diplomatarium Flensburgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559*. I-II. Kbh. 1865-73.
- Svane, Erik Bondo: *Arkitekten L. A. Winstrups vigtigste Arbejder*. (I: *Sønderjyske Aarbøger*. 1946).
- Trap, J. P.: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig*, Kbh. 1864.
- Uldall, F.: *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*, Kbh. 1906.
- Voigt, Chr.: *Flensburg. Ein Heimatbuch*. 1. Bd. Flensburg, 1929.

Henvisninger

- 1) Clæden: Monumenta, s. 710.
- 2) 1. mandag i fasten 1386 var 12. marts ifølge: R. W. Bauer; Calender for Aarene fra 601 til 2200 efter Christi Fødsel. udg. og beregnet af-. Kbh. 1868.
- 3) Sejdelin, s. 7.
- 4) Sejdelin, s. 80.
- 5) Sejdelin, I, s. 22.
- 6) Sejdelin, I, s. 24.
- 7) Sejdelin I, s. 548.
- 8) Clæden, s. 587 f.
- 9) Sejdelin I, s. 81.
- 10) Fr. Graef: Geschichte der Heiligen Geistkirche, s. 6.
- 11) Clæden, s. 716 f.
- 12) Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 93.
- 13) Rivesell, s. 588.
- 14) Sejdelin I, s. 548.
- 15) F. Graef: Geschichte der Heiligen Geistkirche, s. 8.
- 16) Samme, s. 8-9.
- 17) Graae: 48 og 66, s. 49.
- 18) Martha Ottosen: Danmarks Grænsevagt mod Syd. Minder fra Flensburg, Kbh. 1917.
- 19) Alexandra Johannsen: Minder fra Helligåndskirken og Helligåndshuset. (I: Nordslesvigsk Søndagsblad 1912, nr. 15-18).
- 20) Sejdelin, s. 60.
- 21) Kunstdenkmåler der Stadt Flensburg, s. 454.
- 22) Thomas Graae: Gamle Minder, s. 140.
- 23) Rivesell, s. 585.
- 24) Martha Ottosen: Danmarks Grænsevagt mod Syd, s. 219.
- 25) Rivesell, s. 591.
- 26) Således Kunstdenkmåler der Stadt Flensburg, s. 234.
- 27) Således Flensburg Bys Historie I, s. 49
- 28) Fl. St. A. XI, Hosp. A. nr. 173, 1718-19.
- 29) Gemessene Zeit. Uhren in der Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins. Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum. 1985, s. 287.
- 30) Fl. St. A. XI, Hosp. A., nr. 173, 1761.
- 31) Hans-Friedrich Schütt: Vier Flensburger Baumeister und Bildhauer im 18. Jahrhundert. (Nordelbingen, Bd. 37, 1968).
- 32) Graae: Mellem Krigene, s. 162-163.
- 33) Samme, s. 189.
- 34) Joachim H. Kuhlmann: Michel Dibler.
- 35) F. Graef: Geschichte der Heiligen Geistkirche, s. 14-15.
- 36) Berichte des Provinzialkonservators über die geplante Instandsetzung der Heiligengeistkirche. 26.7.1926. Hos arkitekt Jens Dall, Aabenraa.
- 37) Graae: Mellem Krigene, s. 190.
- 38) Samme, s. 44-45.
- 39) Graae: 48 og 64, s. 104-107.
- 40) Landesamt für Denkmalpflege. Restaurationsbericht vom 8. okt. 1927.
- 41) Rapport fra Smalley 8.3.1973. Hos arkitekt Jens Dall.
- 42) H. F. Petersen: Danske i Sydslesvig, s. 13 og Clæden s. 711.
- 43) F. Graef: Geschichte der Heiligen Geistkirche, s. 8.
- 44) Fl. St. A., XI Hosp. A. 153.
- 45) Fl. St. A., XI Hosp. A. 153.
- 46) citeret efter Poul Erichsen: Om end Taarnene falde, s. 114.
- 47) Fl. St. A. Mollers stamtavler.

- 48) Sydslesvigsk Årbog. 1976, s. 97.
- 49) Hans Kvist: Træk af Helligåndskirkens historie. Julen Flensborg 1967.
- 50) Sejdelin, s. 81.
- 51) Sigurd Schoubye: Flensborgske guldsmede. Sønderjyske Aarb. 1964, s. 69, og Flensburger Nachrichten, 18.9.1928: Eine alte Flensburger Goldschmiedefamilie.
- 52) Fl. St. a. XI Hosp. A. 173, 1719.
- 53) Fl. St. A. XI Hosp. A. 173, 1731.
- 54) Illustreret Tidende. 29.april 1866, nr. 344, s. 260.
- 55) Sigurd Schoubye: Flensborgske guldsmede. Sønderjyske Aarb. 1964, s. 67.
- 56) Dansk biografisk lexikon. 3. udg, Bd. 9, Kbh. 1981.
- 57) Her citeret efter H. F. Petersen: Fra vor gamle Kirke. Duborg-Samfundets Aarskrift. 1941.
- 58) Kunstdenkmäler der Stadt Flensburg, s. 245.
- 59) Rivesell, s. 591.
- 60) Svend Prip: Vor tids orgel? S. 11-14.
- 61) Kunstdenkmäler der Stadt Flensburg, s. 272.
- 62) Jens Jensen: Selskabet De danske Vaabenbrødre. Kolding. 1910.

Billedfortegnelse

Omslag: Helligåndsgangen set fra vest. Foto på Flensborg Museum.

1. Helligåndskirken set fra øst.
2. Præstetavle med navnene på kirkens danske præster siden 1588.
3. Tavle med oplysninger om kirkens grundlæggelse og ældre restaureringer.
4. Syd for kirken lå indtil 1911 Det Lysiuske enkehus, der engang var en del af Helligåndsstiftelsens bygningskompleks. Arkivfoto, ca. 1910.
5. Det ældste kendte billede af Helligåndskirken er denne detalje af et kobberstik fra 1588. (Braun og Hogenberg).
6. Et af sydmurens karakteristiske vinduer.
7. Sandstensornament fra 1761 på østgavlen.
8. Tagrytteren samt underliggende detaljer fra facadeombygnigen 1761.
9. Side af klosterregnskabet vedrørende gaver til restaureringen 1718/19.
10. Johann Pannissons tårnur fra 1719 havde spindelgangsværk. Dets bærende konstruktion var smedet i jern og samlet med kiler. Foruden timeslagværk var uret også udstyret med et kvarterslagsværk, der ses på venstre side.
11. Resterne af Jacob Plaetners urværk fra 1884 står stadig på kirkeloftet.
12. Den middelalderlige Katarina-klokke, der var Helligåndskirkens ældste klokke.
13. Dibler-klokken, som kong Frederik IV i 1718 overlod kirken fra Duborg Slot.
14. Arkitekt Winstrups udkast til kirkens udsmykning i anledning af kong Frederik VII's besøg i Flensborg i 1857. Arkivbillede.
15. Sideskib og arkaden set fra øst.
16. Jesse rod.
17. Kristus som verdens dommer.
18. Den hellige Erasmus' martyrdød.
- 19a. Engel. Østhvælvingen.
- 19b. Kristus i korsglorie. Østhvælvingen.
- 20a-b. Maskehoveder. Østhvælvingen.
21. Hovedskibet set fra syd-øst.
22. Heinrich Ringerincks prædikestol, der nu kan ses i kirken i Jørgensby.
23. Kirkens nuværende prædikestol er fra 1927 og den tredje i rækken i løbet af kun 20 år.
24. Hovedskibet set fra orgelpulpituret.

25. Johann Zimmers barok-altertavle.
- 26-27. Detaljer af altertavlen.
28. Altertavlens stifterpar, Peter og Lucie Rivesell, lod deres malede portrætter ophænge på tavlens midtersøjler.
29. En alterdug med motiver i hedebosyning var en gave til Den danske Menighed i 1923.
30. Titelside fra Frederik IIs bibel.
31. Skriftprøve og illustration fra Frederik IIs bibel.
32. Kirkens ældste inventarstykke, den gotiske alterkalk.
33. Alterkalken fra 1783.
34. Vinkande til det altersæt, der benyttes i kirken i dag.
35. Oblatæske fra 1600-tallet.
36. Den ene af to alterstager, som skænkedes til kirken i 1866.
37. Indskrifter på stagerne skjolde minder om giveren og hans hensigt.
38. Hoveskibet set fra øst.
39. I 1975 fik kirken sit nye orgel.
40. Den asymmetriske orgelfacade.
- 41-42. Lysarme fra det tidlige 1700-tal.
43. Skjoldstage med hjertemotiv.
44. Lysekronen med kugle og dobbeltørn.
45. Først med dannelsen af Den frie danske Menighed i 1851 opstod behovet for en døbefont.
46. Pastor Thomas Atzersens gravsten lå oprindeligt foran alteret.
- 47-48. Indtægtsposter i klosterregnskabet i forbindelse med begravelser i kirken.
49. »Tordenskjold«, som De danske Vaabenbrødre lod anbringe i kirken i 1863.
50. »Dania«.
51. Længdesnit. 1968. Jens Dall.
52. Grundplan. 1968. Jens Dall.
53. Vestvæggens problemer. 1927. Andreas Dall.
54. Orgelpulpituret uden orgel. Foto: Poul Petersen ca. 1975.
55. Den nygotiske facade på Böhme og Jensen-orglet fra 1876. Arkivfoto.
56. Facaden på Zacchariassen-orglet fra 1927. Arkivfoto.
57. Mangfoldigheden af ledninger, klokker, skilte m.v. fortæller indirekte om en bygning i forfald. Ca. 1900. Foto i Landesamt für Denkmalpflege.
58. Den gamle prædikestol er endnu på sin plads. Foto ca. 1875. H. Kriegsmann.
59. Kirken med den gamle præstebolig. Foto ca. 1900. Landesamt für Denkmalpflege.
60. De første elektriske ledninger tjente ikke til forskønnelse. Arkivfoto.
61. Gave ved indvielsen af Ansgar-menighedssalen 1921.

1. Hermann Clausen: Der Aufbau der Demokratie in der Stadt Schleswig nach zwei Weltkriegen. 303 s. 1966. (Udsolgt).
2. H. V. Gregersen: Niels Heldvad 1564-1634. Ein Schleswiger der nordischen Renaissance – ein Bild seines Lebens und seiner Zeit. 272 s. 1967.
3. Lorenz Rerup: A. D. Jørgensen. Historiker aus dem schleswigschen Grenzland. (1840-1897). 160 s. 1967.
4. Vores egne vindver. Ved Poul Kürstein. 192 s. 1967. (Udsolgt).
5. Nørre og Sønder Gøs Herred. Red. af Poul Kürstein. 205 s. 1969.
6. Hartwig Schlegelberger. Europa set fra den dansk-tyske grænse. 121 s. 1971.
7. L. S. Ravn: Lærerne under sprogreskripterne 1851-1864. 295 s. 1971.
8. Barn i Flensborg 1890-1920. Ved Poul Kürstein. 343 s. 1972 og 1973. (Udsolgt).
9. Helmut Leckband: Krigsfangelazaretten i Tamanskajagaden. 269 s. 1973 og 1974. (Overtaget af Gyldendal).
10. Søren Ryge Petersen: Dansk eller tysk? En undersøgelse af sprogforholdene i en flersproget sydslesvigsk kommune i 1973. 132 s. 1975.
11. Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945-54. 200 s. 1975.
12. Barn og ung i Flensborg 1920-1945. Red. af Lars Schubert og Johann Runge. 335 s. 1977.
13. Paul Tappe: Det gamle Læk i billeder og tekst. 119 s. 1977. (Udsolgt).
14. Egernførde bys historie. Red. af Harald Jørgensen, Frants Thygesen og O. M. Olesen. 291 s. 1980.
15. Jane Bossen/Helge Krempin: Granit i Angel. Romansk stenhuggerkunst i et sydslesvigsk landskab. 93 s. 1980. – Bogen har fået prædikatet »Godt Bogarbejde 1980«.
16. Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje Rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-39. 1981. 444 s. i 2 bd. (Registerbind med kilder og noter. 374 + 70 sider).
17. Johann Runge: Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb. 344 s. 1981.
18. Paul Tappe: Det gamle Kær herred i billeder og tekst. 228 s. 1982.
19. Franz Wingender: Mit danske liv. Baggrund og grundlag for en tilværelse som dansk i Sydslesvig 1920-1950. 218 s. 1983. ISBN 87-423-0415-6.
20. Franz Wingender: Krigens lænker. Dansk sydslesvigsk dagbog 1939-1944. 211 s. 1984. ISBN 87-423-0435-0.
21. Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene. 472 s. 1985. ISBN 87-423-0462-8.
22. Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982. 1 og 2. Red. af Jørgen Hamre og Johann Runge. 1986. ISBN 87-423-0464-4.
23. Jane Bossen/Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386-1986. 108 s. 1986. ISBN 87-423-0496-2.

Titlerne 1, 4, 8, 13 er udsolgt. De 5 sidste titler er i kommission hos forlaget Rosenkilde & Bagger, Kronprinsens-Gade 3, 1045 København K. De resterende titler bestilles direkte hos Dansk Boghandel, Nørregade 74, D 2390 Flensborg. Forøvrigt skulle enhver titel – undtagen de udsolgte – kunne bestilles hos Deres egen boghandler. Hvis det viser sig umuligt, så skriv til Studiefdelingen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, DK 6340 Kruså.

